

მიტროპოლიტი ანანია ჯაფარიძე

ქართველების გააფხაზება.

უძველესი აფხაზეთი ძველქართული წყაროების თანახმად

ანოტაცია:

ნაშრომში უხვ საისტორიო წყაროებზე დაყრდნობით გადმოცემულია აფხაზეთის ქართველთა ბედი XVI ს-დან XXI ს-მდე. კერძოდ: XVI ს-დან ერთიანი საქართველოს სახელმწიფოს დაშლის შემდეგ მის პერიფერიულ კუთხეებში, ადგილობრივი ხელისუფლების სისუსტის გამო, ჩამოსახლდნენ ჩრდილო კავკასიელი მთიელები. ამ პროცესს ნ. ბერძენიშვილი "მთის ჩამოწოლას უწოდებს. ასე მოექცა აღმოსავლეთ კახეთი (ჭარ-ბელაქანი) - ლეკური ტომების ხელში, შიდა ქართლის მთიანეთი - ოსების, ხოლო აფხაზეთი - ადიღე-ჩერქეზული ტომის აბაზების, ანუ აფსუების ხელში. XVI-XVIII სს. ჩერქეზი ხალხი ჩრდილო კავკასიაში ყველაზე მრავლრიცხოვანი იყო და შედგებოდა უამრავი მემკობრივი ტომისაგან, რომელთაგან ერთ-ერთი, როგორც აღინიშნა, აფხაზეთში ჩასახლდა და ხანგრძლივი ბრძოლების შემდეგ დაიპყრო ისტორიული ოდიში (თანამედროვე სოხუმის, გულრიფშის, ოჩამჩირისა და გალის რაიონები). მკვიდრი ქართული მოსახლეობა გადიქვა საზოგადოების ყველაზე დაბალ, დამორჩილებულ ფენად, შეისწავლა მებატონეების ენა და ადათ-ჩვევები, მაღალმა ფენამ აფხაზეთისა - ძველმა ქართველმა თავად-აზნაურებმა, შეძლეს თავიანთი მაღალი მდგომარეობის შენარჩუნება ქვეყნის ახალი ეთნიკური სახის ჩამოყალიბების სანაცვლოდ. აფხაზეთში ჩამოსახლებულ აბაზა-აფსუებს ქართველებმა ქვეყნის სახელის მიხედვით „აფხაზები“ უწოდეს, მოგვიანებით ეს სახელი გადაიღეს რუსებმა, თუმცა კი როგორც თურქი, ისე უცხოელი მოგზაურები მათ ჩერქეზებს (//აბაზებს) უწოდებდნენ.

მიწა-წყალი, რომელსაც ამჟამად აფხაზეთი ეწოდება, ძველქართული წყაროების თანახმად, დასახლებული იყო ქართველი ხალხის მეგრელთა ეთნიკური ჯგუფით. კერძოდ, თანახმად ქართლის ცხოვრებისა, უძველეს დროს ტერიტორია ლიხის მთიდან მდინარე ყუბანამდე მიეკუთვნა - ქართველი ხალხის ერთ-ერთ ეთნარქს - ეგროსს, ესაა ნიშანი იმისა, რომ აღნიშნული ტერიტორია იმჟამისთვის მიიჩნეოდა ქართველი ხალხის იმ ტომებით დასახლებულად, რომელთა საერთო სახელი „ეგრები“ იყო, თანამედროვე ტერმინით კი მათ „დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობა“ ეწოდებათ. აღსანიშნავია, რომ აფშილებსა და აბაზების ტომებს, უცხოური წყაროები მხოლოდ I საუკუნის შემდეგ მოიხსენიებენ ამ მხარეებში. „ცხოვრება მეფეთა“ ანუ ქართლის ცხოვრების უძველესი ფენა, გადმოგვცემს: „ხოლო ეგროსსა მიეცა ქვეყანა ზღვის ყურისა, და უჩინა საზღვარი: აღმოსავლით მთა მცირე, რომელსა აწ ჰქვია ლიხი, დასავლით ზღვა, ჩრდილოთ მდინარე მცირისა ხაზარეთისა, სადა წარსწვთების წვერი კავკასისა, ხოლო ამან ეგროს აღაშენა ქალაქი და უწოდა სახელი თვისი ეგროსი, აწ მას ადგილსა ჰქვია ბედია“ (ქ. ც. I, 1955, გვ. 5).

მაშინდელი საზღვარი ეგროსისა იყო „მდინარე მცირისა ხაზარეთისა“ ეს გახლავთ მდინარე ყუბანი. ხოლო მაშინდელი ცენტრი ეგროსისა, რომელსაც შემდგომ ბედია ეწოდა, ამჟამად აფხაზეთში მდებარეობს. ამრიგად, საქართველოს უძველესი ისტორიის თანახმად დასავლეთ საქართველოში ეთნიკური განსახლების საზღვარი გახლავთ: აღმოსავლეთით - ლიხის მთა, დასავლეთით - შავი ზღვა, ჩრდილოეთით - მდინარე ყუბანი. აღსანიშნავია, რომ აღნიშნული წყარო (ე.ი. „ქართლის ცხოვრება“, ლეონტი მროველი) საერთოდ არ იცნობს ტერმინს „აფხაზეთი“, „აფხაზი“. შეუძლებელია XI ანდა VIII საუკუნის ავტორს აფხაზეთის ქვეყნის აღწერის დროს სიტყვა „აფხაზეთი“ ან სიტყვა „აფხაზი“ არ ეხმარა. ვახუშტის თანახმად,

ტერმინი „აბასი“, „აფხაზი“ ჩნდება მოგვიანებით: „ხოლო ანაკოფიის დასავლეთით არს აფხაზეთი, პირველად წოდებული ეგრეთვე ეგრისი, რამეთუ ვინაითგან წილი ეგროსისა არს ზღვამდე, მის გამო ეწოდა „ეგრი“-ვე, არამედ შემდგომად განდგომისა, დაიპყრეს რა ბერძენთა, მათ უწოდეს აბასა, ხოლო ქართველთა – აფხაზეთი“ (ქ. ც., IV, 1973, გვ. 784).

მაშასადამე, ეგრისის ერთ ნაწილს აფხაზეთი ეწოდა „განდგომის შემდგომ“, რა იგულისხმება „განდგომის“ ქვეშ?

პასუხი ამ კთხვისა ცნობილია ძველქართული საისტორიო წყაროსათვის.

ქრისტეშობამდე IV-III საუკუნეებში პირველი ერთიანი ქართული სახელმწიფოს შექმნისას მასში შევიდა ქართველი ხალხის ყველა ეთნიკური ჯგუფი, მთელი ერი, მაგრამ „ბერძენების“ შიშით ამ სახელმწიფოში შესვლაზე უარი თქვეს მდინარე ეგრისწყლის იქით მაცხოვრებლებმა, ისინი ჩვენს მემკვიდრეებს ქართველებად მიაჩნდათ, წინააღმდეგ შემთხვევაში, მათი უარი შესულიყვნენ ერთიან ქართულ სახელმწიფოში „განდგომად“ (ღალატად, განცალკევებად) არ ჩაითვლებოდა.

ფარნავაზ მეფეს ერთიანი სახელმწიფოს შენებაში დიდად ეწეოდა ეგრისის ერისთავი ქუჯი, მან ფარნავაზს მიმართა: „შენ ხარ შვილი თავთა მათ ქართლისათა და შენ გამართებს უფლობა ჩემი“, ქუჯის საერისთავოს უდიდესი ნაწილი ერთიან სახელმწიფოში გაერთიანდა, „ხოლო ეგრისწყალს ქვემოთ დარჩა ბერძენთა, რამეთუ მკვიდრთა მის ადგილისათა არა ინებეს განდგომა ბერძენთა“ (ქ. ც. I, გვ. 24).

ერთიანი ქართული სახელმწიფოს მეთაურ ფარნავაზის ტიტული იყო „მეფე ქართველთა“, ამ მეფის სახელმწიფოს კი „ქართლის სამეფო“ ეწოდებოდა. ამ ქართლის სამეფოსა და „საბერძენთს“ შორის ფარნავაზის დროს გავლებული იქნა სასაზღვრო ხაზი – მდინარე ეგრისწყალზე. საბერძენეთის სახელმწიფო ამ მდინარესთან იცავდა საზღვარს ქართლის ქვეყანასთან, კერძოდ, ბერძნული მხარე მიიჩნევდა, რომ ეგრისწყალზე საზღვარი იბერიასა და საბერძენთს შორის დაიდო ალექსანდრე მაკედონელის დროს. ამიტომ, თანახმად, „ქართლის ცხოვრებისა“, V საუკუნეში ბიზანტიის იმპერატორი აცხადებდა, რომ საზღვარი მისი იმპერიისა მდინარე ეგრისწყალია: „გამოიკითხა კეისარმან საზღვარი საბერძენეთისა, ქვეყანა ზღვის პირისა, რომელ არს აფხაზეთი, და რქუა ესრეთ: „ეგრის წყალითაგან ვიდრე მდინარე მცირისა ხაზარეთისა – ესე საზღვარი არს საბერძენეთისა ალექსანდრობითგან“ (ქ.ც. I, გვ. 177).

ისმის კითხვა, სად გაედინებოდა მდინარე ეგრისწყალი და გადიოდა თუ არა მასზე საზღვარი საბერძენეთის იმპერიასა და ქართლის სამეფოს შორის. მდინარე ეგრისწყალს ამჟამად – ღალიძგა ეწოდება.

„ეგრისწყალი რომ საზღვარი იყო, ამას მოწმობს როგორც ქართული (ლეონტი, ჯუანშერი), ისე რომაულ-ბერძნული წყაროები (არიანე, V საუკუნის პერი პლუსი, პროკოპი...)“ (ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, 1990, გვ. 553).

მაშასადამე, „განდგომის“ ქვეშ იგულისხმება ეგრისწყლის იქით მცხოვრებ ქართველთა უარი IV-III სს. ქრისტეშობამდე შესულიყვნენ ერთიან ქართულ სამეფოში ბერძენთა შიშის გამო.

აღსანიშნავია, რომ უძველესი ქართული წყაროც – „მოქცევაი ქართლისაიც“ ქართველთა სახელმწიფოს ჩრდილო-დასავლეთის საზღვარს მდინარე ეგრისწყალზე დებს.

V საუკუნეში აღნიშნული მიმართულებით მომხდარა სასაზღვრო ცვლილება ბიზანტიასა და საქართველოს შორის. გაზრდილა ფართობი საქართველოს სახელმწიფოსი, იმით, რომ მდინარე ეგრისწყალსა და მის დასავლეთით მდებარე მდ. კლისურას შორის მოქცეული ტერიტორია იმპერატორს გადაუცია ქართველთა მეფისათვის. კერძოდ, მეფე ვახტანგ გორგასალს შეურთავს კეისრის ქალი, რომლისათვისაც მზითვად იმპერატორს მიუცია ეგრისწყალსა და კლისურას შორის მოქცეული ტერიტორია – „დაუწერა ეგრისწყალსა და კლისურას შუა ქვეყანა მზითვად“ (ქ.ც. I, გვ. 177).

ამ დროისათვის მთელი ტერიტორია მდინარე ეგრისწყლიდან მდინარე ყუბანამდე ვახტანგ გორგასალმა ჩრდილო კავკასიაში ლაშქრობის შემდეგ დაიჭირა და დაკავებული ჰქონდა თავისი ჯარებით, ეს მიწა-წყალი კი ბიზანტიას თავის სახელმწიფოში შემავალად მიაჩნდა, ამიტომაც მოლაპარაკების შემდგომ, იმის შემდეგ რაც ქართველთა მეფემ ოფიციალურად მიიღო ბიზანტიისაგან კლისურამდე მოქცეული ტერიტორია, მან ბიზანტიას დაუბრუნა ამ მდინარის იქით მდებარე მიწა. მას უკვე ამ დროისათვის აფხაზეთი ეწოდებოდა – „...და სხვა აფხაზეთი უკუსცა ვახტანგ ბერძენთა“ (იქვე, გვ. 177).

როგორც ითქვა, ქართული წყაროების თანახმად, ვრცელი ტერიტორია დასავლეთ ამიერკავკასიისა, ვიდრე ყუბანამდე – ქართველი ხალხით იყო დასახლებული, მაგრამ პირველ ერთიან ქართულ სახელმწიფოში მდინარე ეგრისწყლიდან მდინარე ყუბანამდე მოქცეული ტერიტორია არ შევიდა, რადგანაც ბერძნულ სახელმწიფოში იყო მოქცეული. შემდგომ აქ მრავალი სხვადასხვა ტომი დასახლებულა, ხოლო ტერიტორიას ეგრისწყალსა და მცირე ხაზარეთის (ყუბანის) მდინარემდე მიუღია სახელწოდება – აფხაზეთი. მისი ერთი ნაწილი, როგორც ითქვა, V საუკუნეში შეუერთდა ქართულ სახელმწიფოს (მდ. კლისურამდე), ხოლო

დანარჩენი ნაწილი ქართულ სახელმწიფოს შეერთებია VIII საუკუნეში, იმ დროს, როცა „ბერძენები მოუძღვრებულან“ არაბთა გაძლიერების გამო (ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 553).

არაბთა შემოსევების შედეგად უკიდურესად დასუსტდა ქართული სახელმწიფოც, რომლის საზღვარი ბიზანტიასთან ამ დროისათვის კვლავ მდინარე კლისურზე გადიოდა. არაბები ორივე ქრისტიანული ქვეყნის ბიზანტიისა და საქართველოს მტრები იყვნენ, ამიტომაც ამ დროისათვის ბიზანტიის იმპერიამ დაივიწყა თავისი იმპერიალისტურ-მტაცებლური ზრახვები ქართლის სამეფოს მიმართ. ეს გამოინახა იმპერატორის მიერ გამოცემულ იმ ბრძანება-მითითებებშიც, რომელნიც მას გაუგზავნია ერისთავისათვის აფხაზეთში. როგორც ითქვა, იმ დროისათვის აფხაზეთი შედიოდა ბიზანტიის იმპერიაში და მას მართავდა ბიზანტიის სახელმწიფოს წარმომადგენელი „აფხაზთა ერისთავის“ ტიტულით. მურვან-ყრუს საშინელი შემოსევების შემდეგ იმპერატორს აფხაზეთის ერისთავ ლეონისათვის გაუგზავნია ბრძანება, რათა ის აღარ დასხმოდა თავს ქართლის სამეფოს, რომლის საზღვარი გადიოდა მდინარე კლისურზე, „და მოუწერა ლეონს ესრე სახელად: „ყოვლადვე საზღვართა ქართლისათა ჩვენგან ქმნილ არს ვნება... ამიერითგან ნულარამცა ხელმწიფების ვნებად მათდა და საზღვართა მათთა ეგრისათა“ (ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 239-240).

მართალია, კლისურა იმ დროისათვის იყო გეოგრაფიული გამყოფი ეგრისსა და აფხაზეთს შორის, მაგრამ ის ამავე დროს იგი წარმოადგენდა პოლიტიკურ საზღვარს ქართველთა (ანუ ქართლის) სამეფოსა და საბერძენთს შორის, იმპერატორი თავის წერილში როცა წერს ლეონს „ყოვლადვე საზღვართა ქართლისათა ჩვენგან ქმნილ არს ვნება“, გულისხმობს სწორედ ბერძენთა და მათი პოლიტიკური წარმომადგენლების – აფხაზთა ერისთავების თავდასხმებს აღნიშნულ საზღვარზე. ამიტომაც შემდგომ აკონკრეტებს ბრძანებას და წერს: „არამედ კეთილად პატივისცემდი მეფეთა და ერთა მაგათ ქართლისათა და ამიერითგან ნულარამცა ხელგეწიფების ვნებათა მათდა და საზღვართა მათთა ეგრისათა“ (იქვე, გვ. 240). ე.ი. აფხაზეთში შემოხიზნულ, არაბთაგან დევნილ ქართლის მეფეებს მირსა და არჩილს პატივი ეცი და მათი ქვეყნის საზღვარს ეგრისთან ნულარ დაარღვევო.

ქართლის მეფე მირს ვაჟი არ ჰყავდა, ამიტომაც ის, არაბთა მიერ სასიკვდილოდ დაჭრილი, თავის სამეფოს უყოფს ქალიშვილებს (და ძმა არჩილს), ოღონდ ერთი პირობით, სიძე უთუოდ უნდა ყოფილიყო არა უცხო ქვეყნის წარმომადგენელი, არამედ ქართლის სამეფოს წარჩინებული, მეფე თავის ძმა არჩილს უტოვებს ასეთ ანდერძს: „ჩვენ შემცირებულ ვართ, რამეთუ შენ ხარ უცოლო, და მე ვარ უძეო, აწ რადგან მოიყვანიან მამათა ჩვენთა ცოლნი ასულნი ერისთავთა ჩვენთანი, მისცენ მათ ასულნი ჩემნი და განუყვენ მათ ქვეყანანი ქართლისანი“ (ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 241).

მეფე მირს 7 ქალიშვილი ჰყავდა, მათგან 6 მისცა ქართლის ერისთავებს და მათვე მისცა სამეფოს შესაბამისი ქვეყნებიც, მეშვიდე ქალიშვილის შერთვა ინება აფხაზეთის ერისთავმა, მას ანდერძის თანახმად არ შეეძლო შერთვა მეფის ქალიშვილისა, რადგანაც ქართლის სამეფოს ერისთავი არ იყო, ამიტომაც ინება თავისი საერისთავო შეეერთებინა ქართლის სამეფოსათვის, ამით ის გადაიქცეოდა ქართლის ერისთავად და ამ გზით უფლება მიეცემოდა შერთო მეფის ქალი. მაგრამ ის ხომ ბერძენთა ქვეყნის და არა დამოუკიდებელი ქვეყნის (აფხაზეთის) ერისთავი იყო? იქამდე, მცირე ხნით ადრე, მას მოუპოვებია თავისთავადობა ბერძენთაგან, ის ეუბნება ქართლის მეფეს: „ხოლო ლეონ რქუა: „მომცა მე კეისარმან ქვეყანა ესე მკვიდრობით კეთილად სიმხნითა თქვენითა. ხოლო ამიერითგან არს ესე მამულობით სამკვიდრებელ ჩემთა კლისურიტგან ვიდრე მდინარემდე ღიდად ხაზარეთად, სადა დასწვდების წვერი კაკასისისა ამის. შემრთე მეცა მონათა შენთა თანა, რომელნი – ესე ღლეს ღირს ყვენ შვილად და ძმად შენდა. არა მინდა ნაწილი შენგან, არამედ ჩემიცა ესე შენადვე იყოს“ (ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 242).

ე.ი. ლეონ ერისთავს იმპერატორისაგან „მამულობით სამკვიდრებელად“ მიუღია ტერიტორია მდინარე კლისურიდან ხაზარეთის მდინარემდე. გათავისუფლებისთანავე, აფხაზეთის ერისთავის სურვილია თავისი ქვეყანა დაუკავშიროს ქართველთა სამეფოს. ის ხდება ქართველთა მეფის „შვილი და ძმა“ – „მონა“ მსგავსად სხვა ქართველი სიძეებისა, და ამის მისაღწევად მეფეს უცხადებს: „არა მინდა ნაწილი შენგან, არამედ ჩემიცა ესე შენადვე იყოს“. ე.ი. თავის მამულ-ქვეყანას, აფხაზეთს, აძლევს ქართველ მეფეს, სამაგიეროდ ხდება სიძე – ის ირთავს მეფის ქალიშვილს გურანდუხტს. თუკი სხვა სიძეებმა სამეფოს რაღაც ნაწილები მიიღეს, ლეონ ერისთავი ქართველთა მეფისაგან იღებს გვირგვინს – „და ყვეს აღთქმა და ფიცი საშინელი, ვითარმედ არა იყოს მტრობა შორის მათსა, არამედ ერჩოდეს ლეონ არჩილს ყოველთა ღლეთა მისთა“ (იქვე, გვ. 243).

ქართლის სამეფო ტახტი გადაეცა მირ მეფის ძმას არჩილს, მასვე მიეცა – „საუხუცესო“ ტერიტორია – მთელი დასავლეთ საქართველო „გქონდეს საუხუცესოდ – ეუბნება არჩილს მომაკვდავი მეფე მირი – ეგრისი, სვანეთი, თაკვერი, არგვეთი და გურია“ (ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 241). არაბთაგან აღმოსავლეთ საქართველო ძლიერ „განრყვნილი“ – დაქცეული იყო,

ამიტომაც მეფე არჩილი 12 წლის მანძილზე „დაემკვიდრა ეგრისს, ვიდრე შორაპნამდე და განაგა ყოველნი ყოველნი ციხენი და ქალაქნი“ (იქვე, გვ. 243).

აღმოსავლეთ საქართველოს ოდნავი მოშენებისთანავე არჩილი გადავიდა იქ, შიდა ქართლში არაბებმა არ მისცეს დამკვიდრების საშუალება. ის შემდეგ გადავიდა კახეთში, აქ დაემკვიდრა, დაოჯახდა, მაგრამ შემდეგ არაბებმა შეიპყრეს და სიკვდილით დასაჯეს. ისმის კითხვა, ვინ მართავდა დასავლეთ საქართველოს მეფე არჩილის კახეთში გადასვლისა და მისი სიკვდილით დასჯის შემდეგ? ერთადერთი კანონიერი მემკვიდრე სამეფო ტახტისა მთელ დასავლეთ საქართველოში იყო მირ მეფის ქალიშვილი გურანდუხტი, და ცხადია, მისი მეუღლე აფხაზთა ერისთავი ლეონი. ჩანს, ისინი მართავდნენ კიდეც დასავლეთ საქართველოს. მეფე არჩილის მცირეწლოვანი შვილები ჯუანშერი და იოვანე ამ დროს ჯერ კიდევ კახეთში იყვნენ, მართალია, შემდგომ იოვანე არჩილის ძე თავის დედასთან ერთად გადავიდა დასავლეთ საქართველოში, სადაც მას კანონიერი მეფური უფლებები გააჩნდა, მაგრამ, ჩანს, აქ მისი პოზიცია არც თუ ისე მტკიცე იყო, მისი სამეფო ოჯახის უკიდურესი დამცირებისა და არაბთაგან ღვევის გამო.

ამასობაში საერთაშორისო ვითარება კიდევ უფრო დაიძაბა, კერძოდ, ბიზანტიის გავლენა შემცირდა დასავლეთ ამიერკავკასიაში, გაძლიერდა ჩრდილოკავკასიური ხაზართა სახელმწიფო, რასაც თან ერთოდა აღმოსავლეთ კავკასიაში არაბთა ბატონობა. ბიზანტიის დასუსტებამ გააძლიერა აფხაზეთის საერისთავო, რომელსაც მხარს ხაზარეთიც უჭერდა. „ხოლო რაჟამს მოუძღურდეს ბერძენნი, გადგა მათგან ერისთავი აფხაზთა, სახელით ლეონ, ძმისწული ლეონ ერისთავისა, რომლისად მიეცა სამკვიდროდ აფხაზეთი. ესე მეორე ლეონ ასულის წული იყო ხაზართა მეფისა, და ძალითს მათითა გაადგა ბერძენთა, დაიპყრა აფხაზეთი და ეგრისი ვიდრე ლიხამდე, სახელ-იდვა მეფე აფხაზთა, რამეთუ მიცვალებულ იყო იოვანე და დაბერებულ იყო ჯუანშერ და შემდგომად ამისა ჯუანშერიცა მიიცვალა“ (ქართლის ცხოვრება, I, 251).

დასავლეთ საქართველო ქართველ მეფეთა „საუხუცესო“ ტერიტორიად მიიჩნეოდა, ისევე, როგორც კახეთი. ე.ი. ისეთ ტერიტორიად, რომელიც სამეფო ოჯახის საკუთრებად, პირად საუფლისწულო მამულად ითვლებოდა. სწორედ ამიტომ მირ მეფემ თავის ქალიშვილებს არც კახეთსა და არც დასავლეთ საქართველოში მამულები არ გადასცა, სიძეებს მამული-მზითევი მისცა შიდა ქართლში, და ერთადერთს – აფხაზეთში. მთელი დასავლეთ საქართველოს საუფლისწულო მამული მიეცა მეფე მირის ძმა არჩილს (ქართლის ცხოვრება, გვ. 241). მისი კახეთში გადასვლის შემდეგ არჩილ მეფემ დასავლეთ საქართველო სამართავად, ჩანს, გადასცა ქართველ მეფეთა გვირგვინის მქონე გურანდუხტსა და ლეონ I-ს აფხაზეთის ერისთავს. ხოლო იმის შემდეგ, რაც არაბებმა ფაქტიურად მოსპეს ქართული სამეფო ტახტი (ფარნავაზიან-გორგასლიანთა), ქართულმა სახელმწიფოებრიობამ არსებობა განაგრძო დასავლეთ საქართველოში, აქ არა თუ მოისპო ქართული სახელმწიფოებრიობა, არამედ არსებობის ახალ საფეხურზე ავიდა, მართალია, დინასტია შეიცვალა, მაგრამ ახალი დინასტია კანონიერი მემკვიდრე იყო ძველისა. კერძოდ, ლეონ II-ეს მთელ დასავლეთ საქართველოზე გააჩნდა უფლება ვითარცა ლეონ I-ის მემკვიდრეს. ახალმა დინასტიამ მიიღო ტიტული „აფხაზთა მეფეებისა“, მათ მთელი საქართველოს სამეფო ტახტზე გააჩნდათ კანონიერი უფლება იმის გამო, რომ გურანდუხტი „ქართველთა მეფის“ ასული და ტახტის მემკვიდრე იყო, ამიტომაც მისი ოჯახის წევრები მიისწარფოდნენ კიდეც თავიანთი სკიპტრის ქვეშ სრულიად საქართველოს გასაერთიანებლად. თუმცა საქართველოს სამეფო ტახტის კანონიერ მემკვიდრედ მირ მეფის ყველა სიძის ოჯახს მიაჩნდა თავისი თავი (მათ შორის იყვნენ ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონებიც). მართალია, ახლად შექმნილმა „აფხაზეთის სამეფომ“ მოიცვა მთელი დასავლეთი საქართველო, მაგრამ გეოგრაფიული მნიშვნელობით „აფხაზეთი“ ეწოდებოდა ამ სამეფოს ერთ განაპირა კუთხეს, რომელმაც მალე ადმინისტრაციული მმართველობაც მიიღო.

კერძოდ, აფხაზეთის სამეფო ადმინისტრაციულად დაიყო რვა საერისთავოდ, ერთ-ერთს ეწოდა „აფხაზეთის საერისთავო“, აღსანიშნავია, რომ აფხაზეთის საერისთავოში ცხუმში (მომავალი სოხუმი) არ შედიოდა, მას თავის ერისთავი ჰყავდა, მასში არ შედიოდა ბედიაც (ქალაქი მდინარე ეგრისწყალთან).

მაშასადამე, თვით აფხაზეთის სამეფოშიც კი აფხაზეთი ეწოდებოდა ცხუმის გადაღმა, ჩრდილოეთისაკენ მდებარე ტერიტორიას. ხოლო ცხუმსა და მის სამხრეთით მდებარე ტერიტორიას ეწოდებოდა ეგრისი. ეს ჩანს აფხაზთა პირველი მეფის ლეონის მიერ ქვეყნის ადმინისტრაციული დაყოფიდან: „ხოლო დაჯდა რა ესე ლეონ მეფედ და დაიპყრა ყოველი ეგრისი, არღარა ეწოდა ეგრისი, არამედ აფხაზეთი და განყო ესე ეგრისი და აწ აფხაზეთი რვა საერისთავოდ:

1. დასვა აფხაზეთს და მისცა აფხაზეთი, ჯიქეთი ვიდრე ზღვამდე და ხაზართა მდინარემდე.
2. დასვა ცხუმს და მისცა ეგრის-იქით ანაკოფია ალანითურთ.
3. დასვა ბედიას და მისცა ეგრისის აღმოსავლეთი ცხენისწყალამდე.
4. ვინაიდან ამასვე ლეონს მოერთნენ ოძრახოს წილნი ჭოროხის სამხრეთისნი და განუღვნენ ოძრახოს ერისთავს. უწოდა გურია და დასვა მუნ ერისთავი თვისი.

5. დასვა რაჭა-ლეჩხუმსა.

6. დასვა სვანეთსა.

7. შოროპანისავე... ლიხამდე სრულიად არგვეთისა.

8. დასვა ქუთათისს ვაკისა... რიონის დასავლით ცხენისწყალამდე.

მანვე აღაშენა ქუთათისი ქალაქი და ციხე ჰყო საყდარი აფხაზთა მეფისა, ვითარცა ანაკოფია ჰყო ტახტად მეორედ ესე ქუთათისი. ამისგანვე საგონებელ არს განთავისუფლება აფხაზთა კათალიკოზისა ნებითავე ბერძენთა“ (ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 796).

ნ. ბერძენიშვილი წერს: „...ჰეროსის, ქართლოსის და ეგროსის ხვედრი ქვეყნები – მათ შორის სვანეთი, აფხაზეთი... ყველა ესენი „ქართველები“ იყვნენ და ეს არა მარტო კონფესიური თვალსაზრისით, არამედ ფეოდალური კულტურის თვალსაზრისით. ამ თვალსაზრისით, ამდენადვე, აქ არ შეიძლება სხვადასხვა ეროვნებაზე, როგორც ეთნოკულტურულ ცნებაზე, საუბარი. როგორც ფეოდალური ქვეყანა, აფხაზეთი ისეთივე საქართველო იყო და აფხაზი ისეთივე ქართველი იყო, როგორც ეგროსი და მეგრელი, როგორც ჰერეთი და ჰერი, როგორც ქართლი და ქართლელი...“ (ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, 1990, გვ. 668).

II. ქართველი ისტორიკოსები აფხაზეთის ეთნიკური შემადგენლობის შესახებ

როგორც აღინიშნა, ძველქართული წყაროები ვრცელ ტერიტორიას კავკასიის ქედის სამხრეთ-დასავლეთით ქართველი ხალხით დასახლებულად მიიჩნევდა, მათ შორის ისტორიულ აფხაზეთსაც. ეს მიწა-წყალი თვით მდინარე ყუბანამდე ქართველი ხალხით, კერძოდ, კი მეგრელების ტომით დასახლებულად მიიჩნეოდა ქრისტეშობამდე დიდი ხნით ადრე, ამას მიუთითებს „ქართლის ცხოვრება“. შემდგომშიც, დიდი ხნის მანძილზე, ქართულ საზოგადოებაში დარჩენილი ყოფილა ლეგენდა-გადმოცემაც ძველი აფხაზეთის მეგრელთა ტომით დასახლებით შესახებ. მაგალითად, ანაკოფიის აღმოსავლეთით მდებარე ტერიტორიას ოდიში ეწოდა სწორედ ქართველების ძველად აქ ცხოვრების მოსაგონებლად. ვახუშტი წერს: „ხოლო ოდიში ისახელა ორითა სახელითა: პირველად მეგრელნი, რამეთუ ეგროს აღაშენა ქალაქი და უწოდა ეგრი... ხოლო ოდიში – განდგნენ რა ეგროსის მდინარის იქითნი და მიერთნენ ბერძენთა, იტყოდნენ: „ოდეში იყომე ქვეყანა იგი ჩვენი“ (ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 776).

აქ იგულისხმებოდა შემდეგი მოვლენა: ფარნავაზის მიერ სახელმწიფოს შექმნის დროს, როგორც აღინიშნა, მის სამეფოში შევიდა ტერიტორია მდინარე ეგროსწყალამდე, ამ მდინარის იქით მცხოვრები ქართველობა მოექცა ბერძნული სახელმწიფოს ფარგლებში, ამიტომაც იყო, რომ ეგროსწყალს აქეთ მცხოვრები მოსახლეობა დანაწილებით ამბობდა ეგროსწყალს იქით მოქცეულ ქვეყანაზე – „ოდეში იყო ქვეყანა იგი ჩვენი“, ე.ი. ოდესლაც ის ქვეყანაც ჩვენი იყო. ვახუშტის, ისე როგორც ძველ ქართველ ისტორიკოსებს, ეგროსწყალის იქით მოქცეული ეგროსელთა ტომით დასახლებულად მიაჩნდა. ვახუშტის სიტყვით ანაკოფიას აღმოსავლეთით მდებარე ქვეყანას ოდიში ეწოდა და ის მეგრელებით იყო დასახლებული (ანაკოფია – ზღვისპირა მცირე ქალაქი იყო ბიჭვინთასა და სოხუმს შორის, ლიხნის აღმოსავლეთით – „ახალი ათონი“).

ქრისტეშობამდე პირველი ათასწლეულის მეორე ნახევარში თანამედროვე აფხაზეთის და კიდევ უფრო ჩრდილოეთით მდებარე ზღვისპირა ტერიტორიები დასახლებული ყოფილა ჰენიოხებით, აქაელებით და კერკეტებით, არც-ერთი აღნიშნული ტომი არ მიიჩნევა ადგიურ ტომად, ისინი უფრო ქართველურ სამყაროს უკავშირდებიან. მაგალითად, ჰენიოხები, რომლებსაც აღნიშნულ პერიოდში ეჭირათ კოდორის მიმდებარე მიწა-წყალი ბზიფის ხეობის ჩათვლით სოჭამდე, ასევე სამხრეთ საქართველოშიც, კერძოდ კი ჭოროხის ხეობაში ცხოვრობდნენ. აფხაზეთსა და ქართლში დასახლებული ჰენიოხები (გეოგრაფიულ პუნქტებს თანამედროვე სახელებით ვიხსენიებთ), ჩანს, ერთი და იგივე ტომი იყო – მათი კავშირი ქართველურ სამყაროსთან უეჭველია, ისევე როგორც აფხაზეთში შემდგომ დამკვიდრებული სანიგებისა და ქართლში (ჭოროხის ხეობაში) მცხოვრები – ჭანებისა. ასევე, აფხაზეთში შემდგომ დამკვიდრებულ აბასებებსა და ქართლის მესხებს შორის, მათ პ. ინგოროყვა თანამეტიმეებად მიიჩნევდა.

I და II საუკუნეებში აფხაზეთსა და, საერთოდ, კოლხეთში ხდებოდა ეთნიკური ცვლილებები, ტომთა გადაადგილებანი. ქართული წყაროს, კერძოდ, ვახტანგ გორგასალის „ცხოვრების“ თანახმად, აფხაზეთის ჩრდილოეთით ესახლებიან ჯიქები. მათი ძველი სამშობლო ჩრდილოეთ კავკასიის ცენტრალურ სტეპებში მდებარეობდა, ალანების მეზობლად. ბერძნული წყაროების თანახმად, ჯიქები დამკვიდრებულან ზღვის პირას, იქ სადაც კერკეტების მიწა-წყალი მდებარეობდა – „კოლხეთის ჩრდილოეთ ნაწილში (დღევანდელ აფხაზეთის სანაპიროზე, მის ჩრდილოეთით), სანაპიროს გასწვრივ, ანტიკური წყაროები ერთმანეთისაგან მკვეთრად ანსხვავებენ სანაპირო ზოლის მშვიდობიან მოსახლეობას და მომიჯნავე მთიანეთში მცხოვრებ მეომარ ტომებს, პირველთ ანტიკური ტრადიცია აკუთვნებს კერკეტებს. ამ უკანასკნელთ, არტემიდორეს (ძვ. წ. II-I სს.) მიხედვით, ეკავათ სანაპირო ზოლი დაახლოებით დღევანდელი

ნოვოროსიისკიდან ვიდრე ტუაფსემდე. იმავე ავტორის ცნობით, ტუაფსეს სამხრეთით, სოჭის რაიონამდე სანაპიროს გასწვრივ ცხოვრობდნენ აქაელები, ხოლო აქედან სოხუმის მიდამოებამდე – ჰენიოზები. ძვ. წ. I ს. დასაწყისში უნდა მომხდარიყო ადიღური ტომების – ჯიქების შემოსევა, რომელნიც ადრე კერკეტებით დასახლებულ ტერიტორიაზე დასახლდნენ“ (საქ. ისტ. ნარკვ. ტ. I, 1970, გვ. 478).

„ქართლის ცხოვრება“ ყველა ტომს, აფხაზეთში მცხოვრებს – ეგროსის შთამომავლად მიიჩნევდა, გარდა ჯიქებისა. ჰენიოზები, სანიგები თუ კერკეტები ქართულ ტომებად მიიჩნეოდა. უფრო მეტი, სტრაბონის ცნობითაც აფხაზეთის სანაპიროზე მცხოვრებ, იმ დროისათვის უძლიერეს სვანების ტომს იბერიელებად მიიჩნევდნენ. ამ მხრივ სტრაბონის ცნობას განსაკუთრებული ფასი უნდა დაედოს. მის მიერ აღწერილი სვანები, რომლებსაც იბერიელებსაც უწოდებდნენ, თანამედროვე სოხუმისა და მიმდებარე მიწა-წყალზე მკვიდრობდნენ.

თ. მიჩბუანი წერს: „დავიწყით მსოფლიოში ცნობილი ბერძენი გეოგრაფოსით – სტრაბონით, რომელიც დაიბადა დაახლოებით ძვ. წ. 64 წელს და გარდაიცვალა ახ. წ. 24 წელს. აი, რა ცნობებს გვაწვდის იგი სვანთა განსახლების შესახებ:

«К числу народностей, которые сходятся в Диоскуриаду... живут и Соани... они почти самые воинственные и сильные из всех. Во всяком случае они господствуют над всеми народностями вокруг них, занимая вершины Кавказа, возвышающиеся над Диоскуриадой, у них есть царь и совет и 300 человек, как говорят, они могут выставить войско до 200.000 человек... Некоторые навывают их также иберийцами – одинакого с западными от золотых россыней, находящихся в обеих странах... Прочие народности, живущие около Кавказа, занимают скудные и незначительные пространства земли» (Страбон, География, М., 1964, стр.473-474)...

მიუხედავად იმისა, რომ სტრაბონი თავის ნაშრომში ვრცლად მიმოიხილავს აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში მოსახლე ხალხებს სვანებს, კოლხებს, ფთიროფაგებს, სანებს და ა.შ., მასთან არც ერთხელ არ გვხვდება „აბაზას“ ან „აფშილების“ მოხსენება. ის ასეთ ხალხს საერთოდ არ იცნობს... ცხადია, რომ სტრაბონის დროს და უფრო ადრე სვანთა განსახლების არეალში შედიოდა დღევანდელი აფხაზეთის ზღვისპირეთის გარკვეული ნაწილი მაინც. ამას ადასტურებს ანტიკური ხანის რომაელი ავტორი კლავდიოს პტოლემეაიოსი (ახ. წ. I-II სს). მისი ცნობით, გაგრა-ბიჭვინთის სექტორში ცხოვრობდნენ „სუანოკოლხები“ (ნ. ლომოური, კლავდიოს პტოლემეაიოსი, „გეოგრაფიული სახელმძღვანელო“ ცნობები საქართველოს შესახებ. იხ. მასალები „საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის“, ნარკვ. 32, 1955, გვ. 44). ვინ არიან „სუანო-კოლხები“, თუ არა სვანები და კოლხები (მეგრულ-ჭანები)? ...უფრო მეტიც, VII ს. „სომხურ გეოგრაფიაში“ დაცულია ცნობა იმის შესახებ, რომ დღევანდელ ადლერსა და ბიჭვინთას შორის კვლავ მოიხსენიებიან სვანები...“ (თ. მიჩბუანი, „ვინ იყვნენ სუანო-კოლხები?“, გაზ. „სახ. განათ.“, 6. XII, 1989 წ.).

აფხაზეთის სანაპირო ზოლში სანიგთა, აბაზგებისა და აფშილების ტომები ახალი წელთაღრიცხვის I საუკუნისათვის გამოჩენილა (საქ. ისტ. ნარკვ., I, გვ. 539).

ისინი მიაჩნიათ მთიელთა ტომებად და მათი ჩამოსახლების ერთ-ერთ მიზეზად იბერიის სამეფოს დასუსტება მიიჩნევა (იქვე, გვ. 540).

„მაგრამ ცენტრალურ კოლხეთში მთიელთა ჩამოსახლება, როგორც ჩანს, ხდებოდა არა მარტო ჩრდილოეთიდან, არამედ სამხრეთიდანაც, სამხრეთ აღმოსავლეთში შავიზღვისპირეთ მთიანეთიდან... ესენი უმთავრესად დასავლურ ქართული (ჭანური) ტომები იყვნენ. მათ, ისევე როგორც ჩრდილო კოლხეთის მთიელებს ვერაფერს უხერხებდნენ განთქმული რომაელი მხედართმთავრები... ჭოროხისა და არხავე-სუს შესართავებს შორის ძიდრიტების ტომი მკვიდრდება, რომელიც ახ.წ. II ს. იბერიის მეფის მორჩილებაში იმყოფება, კიდევ უფრო ჩრდილოეთით კი, ცენტრალური კოლხეთის ზღვისპირა ზოლში, აქტიური როლის შესრულებას იწყებენ ლაზები. ეს მეგრულ-ჭანური ტომიც, შეიძლება სამხრეთ-აღმოსავლეთ მთიანეთიდან ჩამოსახლდა... ჩამოსახლებული მთიელები ნაწილობრივ სდევნიან, მაგრამ ნაწილობრივ ერევიან ბარის ძველ ადგილობრივ, ენით ზოგჯერ მათთან ახლოს მდგომ მოსახლეობას (ასეთი იყო ალბათ ვითარება, კერძოდ, ლაზების გავრცელების ტერიტორიაზე, სადაც უკვე დიდი ხნის მანძილზე აგრეთვე მეგრულ-ჭანური (ზანური) კოლხური ტომები მოსახლეობენ...“ (იქვე, გვ. 540).

რომის მოხელე არიანე იმპერატორ ადრიანეს წერდა კოლხეთის მოსახლეობის შესახებ: „მაკრონებისა და ჰენიოზების მეზობლები ძიდრიტები არიან. ესენი ფარსმანის ქვეშევრდომები არიან, ძიდრიტების გვერდით ლაზები არიან... ლაზების მეზობლები აფსილები არიან...

აფსილების მეზობლები აბასკები არიან... აბასკთა მეზობლები სანიგები არიან, მათ მიწაზე იმყოფება სებასტოპოლისი“. II ს. ბოლოსათვის ვითარება შეცვლილია აბასკები უფრო ჩრდილოეთით მოიხსენიებიან. „ეგების აღრე სამხრეთით წამოწეული აფსილები და აბასკები ლაზებმა კოდორს გადალმა უკუაგდეს, სადამდეც აღრე ბიზანტიური ხანის ცნობებით ეთნოგრაფიულად უკვე ლაზების ტერიტორია ვრცელდებოდა“ (იქვე, გვ. 545).

პავლე ინგოროყვას მოსაზრებით აბასკები, ანუ აბასხები არიან მესხები – ქართული ტომი. საერთოდ, ამ დროისათვისაც აფხაზეთში მცხოვრები ყველა ტომი, აფსილების და აბასკების ჩათვლით – ქართველურ ტომად ითვლება – ჯიქების გარდა, რომლებიც აფხაზეთის „ბოლოს“, მის გარეთ ცხოვრობდნენ, ასევე ყოფილა VIII საუკუნემდე „აფხაზეთის სამეფოს“ წარმოქმნის დროს და მის შემდგომაც.

„წყაროების განხილვიდან ირკვევა, რომ აფხაზეთის მხარეთა ტერიტორია მთელი ამ პერიოდის მანძილზე, როგორც ანტიკურ ხანაში, ისე საშუალო საუკუნეებში, დასახლებული ყოფილა ქართველი ტომებით, სახელდობრ:

1. „შუა სოფელში“, ე.ი. ტერიტორიაზე ეგრისწყლიდან ვიდრე კელასურამდე – მოსახლეობდნენ ეგრისელები – მეგრულ-ლაზნი.

2. მთა აფხაზეთი (ძირითადი აფხაზეთი) დასახლებული ყოფილა ტომით, რომლის ტომობრივი სახელწოდება ყოფილა „მოსხი“, იგივე მესხი. როგორც ირკვევა, აფხაზეთშიც ადგილი ჰქონია ისეთივე ტერიტორიულ თანამეზობლობას მეგრულ ლაზურ და მესხთა ტომებისა, როგორც ჩვენ გვაქვს სამხრეთ კოლხიდაში, სადაც სამეგრელოსა და ჭანეთის შუა ზოლთა შორის არის შეჭრილი მესხური ტომის შტო (გურულები და ქობულეთელი აჭარლები). რომელ დიალექტზე ლაპარაკობდა აფხაზეთის მესხთა ეს ტომი, საკუთრივ ქართულზე, თუ ადგილობრივ ეგრისულ დიალექტზე, გაურკვეველი რჩება. საფიქრებელია, რომ თავდაპირველი ენა ამ ტომებისა საკუთრივ ქართული იყო, რასაც გვაფიქრებინებს მთელი რიგი გეოგრაფიული სახელების საკუთრივ ქართული ხასიათი.

3. შიდა ჰენიოხეთი (სოჭის რაიონი), როგორც ანტიკურ ხანაში, ისე საშუალო საუკუნეებში, დასახლებული იყო მეგრულ-ლაზთა ტომით...

4. ზღვისპირა აფხაზეთი (ძველი სამხრეთი ჰენიოხეთი) ანტიკურ ხანაში წარმოადგენდა ჰენიოხთა სატომო ტერიტორიას, ხოლო ანტიკური ხანის დასასრულიდან მოკიდებული ეს ზონა, როგორც აღნიშნული გვქონდა, მესხებით (აფხაზების) სატომო ტერიტორიის ფარგლებშია მოქცეული.

5. აბსილეთში (რომლის ძველი სახელწოდებაა კორახეთი) ნარევი მოსახლეობა იყო ორი ქართველი ტომისა: მეგრულ-ლაზებისა და მესხებისა.

6. მისიმიანეთში (რომლის ძველი სახელწოდებაა კოლაეთი) ასევე ნარევი მოსახლეობა იყო ორი ქართველი ტომისა: მეგრულ-ლაზებისა და სვანებისა. ამ მხარეში მოსახლე ტომს მიემართებოდა სახელწოდება „სვან-კოლხები“ ანუ ეგერ-სვანები“ (ე.ი. მეგრულ-სვანები).

7. დასასრულ, ისტორიული აფხაზეთის ყველაზე ჩრდილოეთით მდებარე მხარე – აფხაზეთის ჯიქეთი, ანუ ძველი ჩრდილო ჰენიოხეთი (ტუაფსის რაიონი) – ანტიკურ ხანაში დასახლებული ყოფილა მეგრულ-ლაზთა ტომით ჰენიოხებით, ხოლო ანტიკური ხანის ბოლო პერიოდსა და საშუალო საუკუნეებში ამ მხარეში შერეული მოსახლეობაა ჰენიოხებისა (სანიგებისა) და ჯიქებისა“ (პ. ინგოროყვა, გიორგი მერჩულე, 1954, გვ. 129).

მ. ბერძენიშვილი თავის რეცენზიაში დადებითად აფასებდა პ. ინგოროყვას კვლევას: „სწორი უნდა იყოს პ. ინგოროყვა, როდესაც იგი სხვა ქართულ ტომთა შორის, რომელნიც მოსახლეობდნენ შავი ზღვის ჩრდილო-აღმოსავლეთ სანაპიროზე აფხაზეთის სამთავროს შექმნის დროს და მომდევნო ხანებში (შუა საუკუნეებში) მეგრულ-ლაზურ ტომებს ჰენიოხ-სანიგებსაც ასახელებს“ (ე. ნოშტარია – ბროსე, მეცნიერის არქივიდან, „მნათობი“, №5, გვ. 140).

ზოგიერთი მეცნიერი აფსილებსა და აბაზგებს არ მიიჩნევს ქართველ ტომად, მაგრამ არ უარყოფს აფხაზეთში მკვიდრი ქართული მკვიდრი მოსახლეობის არსებობას.

„ისტორიული აფხაზეთის ტერიტორიაზე აფსილებისა და აბაზგების გვერდით იმთავითვე სახლობდნენ ქართველური ტომებიც – როგორც მეგრულ-ჭანური, ისე სვანური. II ს-ის ბოლოსათვის აფსილებსა და აბაზგებს ვითარება შეცვლიათ, მათ ჩრდილოეთით გადაინაცვლეს და აფსილების განსახლების სამხრეთი საზღვარი გახდა უკვე მდინარე კოდორი (კისლინგი, გ. მელიქიშვილი, ზ. ანჩაბაძე). აფსილები და აბაზგები არასდროს თანამედროვე გალის რაიონის ტერიტორიაზე არ სახლობდნენ, ხოლო II ს-ის ბოლოდან ისინი კოდორის გადმოღმაც აღარ ვრცელდებოდნენ და ამდენად აღარც თანამედროვე ოჩამჩირეს რაიონის მიწა-წყალზე სახლობდნენ. IV ს-ში აფსალები, აბაგები და სანიგები დაიქვემდებარა ლაზიკის, ანუ ეგრისის სამეფომ, სუანო-კოლხების წყაროებში ხსენება აღარ გვხვდება, სამაგიეროდ, ბიზანტიელი აფსილების უშუალო მეზობლად ბიზანტიელი ისტორიკოსები აგათია სქოლასტიკოსი და მენანდრე პროტიქტორი ასახელებდნენ მისიმიანთა ტომს, მისიმიანები უდავოდ სვანური ტომია (ს. ყაუხჩიშვილი). ამრიგად, ამ დროსაც მდ. კოდორის გადაღმა მხარეში, აფსილ-აბაზგების გვერდით, მკვიდრად სახლობდნენ მეგრულ-ჭანური და სვანური ტომები. IV ს. ბოლოს თუ VII ს.

დასაწყისში ბიზანტიის ხელისუფლებამ კოდორის ჩრდილოეთით მდებარე მხარე ლაზიკისაგან გამოჰყო და უშუალოდ დაუქვემდებარა თავის ადმინისტრაციულ მმართველობას, ასე გაჩნდა აბაზგთა სამთავრო (ს. ჯანაშია, ზ. ანჩაბაძე, მ. გუნბა). თავისთავად ცხადია, რომ ამ სამთავროს შემადგენლობაში შევიდნენ აფსილთა და აბაზგთა ტომებთან ერთად ამ რეგიონის ქართველური მოსახლეობა“ (ნ. ლომოური, „როგორ უნდა გვესმოდეს ეთნომი „აფხაზი“, „ლიტ. საქ.“, 1989, 7.IV). ამიტომაც ეთნომ „აფხაზის“ ქვემ იმთავითვე ქართველური მოსახლეობაც იგულისხმებოდა.

როგორც აღინიშნა, მეცნიერთა ერთი ნაწილი თვლის, რომ აფსილები ქართველური ტომები იყვნენ. ამ შემთხვევაში ეთნომი „აფხაზი“ ჯერ კიდევ აფხაზთა საერისთაოში ქართულ-ქართველური მოსახლეობის გამოსახატავად გამოიყენებოდა, ხოლო იმის შემდეგ, რაც აფხაზთა სამეფო შეიქმნა, რომლის მოსახლეობის უდიდეს უმრავლესობას შეადგენდნენ ეგრისელები და სვანები, ქართველთა ერთად ეთნონიმი „აფხაზი“ უკვე მთელი დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობის გამოსახატავად გამოიყენება, „აფხაზი ნიშნავდა ამ დროს ამ რეგიონის მთელ მოსახლეობას“ (იქვე). მიუხედავად იმისა, ეთნიკურად თუ როგორი შემადგენლობისაა „აფხაზეთის სამეფო“, აფხაზი კონფესიური და კულტურული თვალსაზრისით ძველ საქართველოში ქართველს წარმოადგენდა (ნ. ბერძენიშვილი). „...აფხაზი ისეთივე ქართველი იყო, როგორც ეგრისი და მეგრელი, როგორც ჰერეთი და ჰერი, როგორც ქართლი და ქართლელი: ... ამას ასე გრძნობდა იოანე მარუშის ძე ოთალო შარვაშის ძე და ცოტნე დადიანი, კახაბერ გურიელი და ბექა ჯაყელი. ამას ასევე გრძნობდნენ კონსტანტინე თავს შეთქმულნი და არავინ მათგანი სხვად არ გრძნობდა თავს თუ არა „საქართველოს შვილად“. სხვა ერთიანი ფეოდალურ-კულტურული ერთეული საქართველოში იმ დროს არ არსებობდა“ (ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრ. გვ. 608).

VIII საუკუნეში დასავლეთ საქართველო მოიცვა „აფხაზთა სამეფომ“, შეიქმნა ახალი სახელმწიფო, ისმის კითხვა: ჩამოყალიბდა თუ არა იქ ახალი ეთნიკური ერთობა – „აფხაზი ხალხი“. არა, არ ჩამოყალიბებულა, აფხაზეთის სამეფო ქართველთა სახელმწიფო იყო, ხოლო აფხაზნი – ქართველები. ნ. ბერძენიშვილი ვრცელი მსჯელობის შემდეგ ასკვნის: „ამრიგად, არავითარი აფხაზი ფეოდალურ ეროვნების კონსოლიდაცია არ მომხდარა... არავითარი მეგრული ფეოდალური ეროვნება არ ჩამოყალიბებულა, არამედ თავისი ადგილი მან ფეოდალურ ქართულ ეროვნებაში იპოვა, იგივე ითქმის კიდევ უფრო მეტის საფუძველით, აფხაზეთზე: ფეოდალური ეროვნების ჩამოყალიბებისათვის აფხაზეთს არც კოლონიური სახელმწიფოებრივი ტრადიცია გააჩნდა და არც რეალური სხვა საშუალებანი, სწორედ ამიტომ მოხდა „უცნაური“ ამბავი: აფხაზთა დინასტია სათავეში ჩაუდგა ქართული ფეოდალური სახელმწიფოს შენებას, ქართული კულტურის სამსახურს“ (იქვე, გვ. 592).

მართალია, დასავლეთ საქართველო მოიცვა „აფხაზთა სამეფომ“, მაგრამ ის იყო არა აფხაზური სამეფო, არამედ ქართული, ამის მიზეზი ყოფილა ის, რომ ამ ქვეყანაში მოსახლეობის უდიდეს ნაწილს ქართველები შეადგენდნენ. ნ. ბერძენიშვილის აზრით, აფხაზ მეფეთა დინასტიამ შექმნა არა აფხაზური სახელმწიფო, არამედ ქართული, ისინი აფხაზური სახელმწიფოს შემქმნელნი რომ ყოფილიყვნენ“... ბერძენის ადგილას აფხაზური დამწერლობა უნდა გაეჩინათ, ე.ი. უნდა შეეძინათ ყველა ის ნიშანი, რომელიც ფეოდალურ ეროვნებას ფეოდალური სახელმწიფოთი ახასიათებს. აფხაზთა ისტორიული სამეფო ყოვლად უარყოფს აფხაზურ ფეოდალური ეროვნების კონსოლიდაციას“ (იქვე, გვ. 593). VIII-IX საუკუნეები ეს არის ეპოქა არა აფხაზი ეროვნების კონსოლიდირებისა ეგრისწყლის დასავლეთით, არამედ ეს იყო აფხაზეთის საბოლოოდ შედგომა ქართულ ფეოდალურ ეროვნებაში „საკონსოლიდაციოდ“ (იქვე, გვ. 591).

აფხაზეთის სამეფოში სახელმწიფო ენა, ოფიციალური თუ კულტურის თუ საეკლესიო ენა იყო მხოლოდ და მხოლოდ ქართული ენა, დამწერლობაც ქართული, ამ სახელმწიფოში საერთოდ არავითარი კვალი არ არსებობს აფხაზური ენის რაიმე სფეროში გამოყენებისა, ისიც კი დაუდგენელია, საერთოდ არსებობდა თუ არა აფხაზური ენა ამ სახელმწიფოში, მის არსებობას არ ადასტურებს მატერიალური მასალები (ტოპონიმების შესახებ ქვემოთ ვწერთ).

აფხაზეთის სამეფოს დედაქალაქი ძირძველ ქართულ ქალაქში ქუთაისში იქნა გადატანილი. აქამდე დასავლეთ საქართველოს ერთ ნაწილში ფეხმოკიდებული ბერძნული ეკლესია აფხაზ მეფეთა დინასტიამ თავის სახელმწიფოდან გააძევა და მის ნაცვლად იქ აღადგინა ქართული ეკლესიის ძველი იურისდიქცია. ბერძნული საეპისკოპოსოები ამავე დინასტიამ შეცვალა ქართულით, ხოლო ეკლესიებიდან გაძეგებული ბერძნული საეკლესიო ენის ნაცვლად აღდგენილ იქნა ქართულენოვანი ღვთისმსახურება.

მას შემდეგ, რაც ჩამოყალიბდა დასავლეთ საქართველოს „აფხაზეთის სამეფო“... სომხურ წყაროებში ამ სახელმწიფოებრივ ერთეულს ეწოდება ეგრისის სამეფო, ხოლო აფხაზთა მეფეებს ეწოდება „ეგრისელები“, ანუ „მეგრელები“, ტერმინი ეგრისელი აქ სინონიმია ტერმინის „აფხაზის“ (პ.ინგოროყვა, დასახ. ნაშრ. გამ. 321).

სწორედ ამიტომ აფხაზეთს ქართველები თავის სამშობლოდ, თავიანთ ქვეყანად მიიჩნევდნენ, გიორგი მთაწმინდელიც ამიტომ ამბობდა „ერთ წმინდათა თორმეტთა მოციქულთაგანი, სიმონს

ვიტყვი კანანელსა ქვეყანასა ჩვენსა დამარხულ არს - აფხაზეთს, რომელსა ნიკოფსი ეწოდების, ამათ წმინდათა მოციქულთა განათლებულნი ვართ“.

იყო თუ არა X-XI საუკუნეთა ქართველების თვალში აფხაზი სხვა ერის სხვა „ნათესავის“ ადამიანი“? არა, არ ყოფილა. ქართველებისათვის აფხაზი „ნათესავით ქართველია“, მართალია, ერთ ქართულ თარგმანში გვხვდება ტერმინი „აფხაზი ნათესავით“, მაგრამ იგი ბერძნულ წყაროებში მოთხრობილ-გადმოცემული ამბის თარგმანია.

„...მეფემ იუსტიანემ მათთან ერთად სასახლის ევენუქთაგანი გააგზავნა, ტომით აბაზგი, სახელად ევფრატა და მისი საშუალებით აუკრძალა მათ, რომ ამიერითგან აღარავინ გაესაჭურისებინათ ამ ტომში“ წერს ევაგრე პროკოპის მიერ მოთხრობილს (გეორგიკა, 1936, ტ. III, გვ. 297).

ქართველებს XI ს-ში ზემოთ მოყვანილი წინადადება ბერძენი ავტორისა ასე უთარგმნიათ - „...პალატას შინა იუსტინიანე მეფისასა იყო იყო ვინმე საჭურისი აფხაზი ნათესავით და ევფრატა სახელის დებით, რომელი წარივლინა მეფისა მიერ ქადაგებად მათდა და აღთქმად ვითარმედ ამიერითგან არაცა ერთიცა ვინ ნათესავისა მათისგანი განხუებულ იქნეს მამაკაცობისაგან“ (იხ. ნ.ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრ. გვ. 568).

ე.ი. ქართველებს VI ს-ის ავტორის „ტომით აბაზგი“ უთარგმნიათ როგორც „ნათესავი აფხაზი“, „ტომი“ - „ნათესავი“ სხვაგვარად თარგმნა შეუძლებელი იყო, ამიტომაც არასწორია ნ.ბერძენიშვილის დასკვნა აღნიშნულ თარგმანზე: „აფხაზები XI საუკუნის ქართველის თვალში ცალკე ნათესავია, ნათესავის ნიშანი კი ენაა“ (იქვე, გვ. 568).

აფხაზები არც ქართველების და არც უცხოელების თვალში ქართველთაგან განსხვავებულნი არ ყოფილან.

მაგალითად, კონტასთავის შეთქმულთაგან ერთ-ერთს - ცოტნე დადიანს ჩვენი მემატინე აფხაზს უწოდებს, სხვადასხვა კუთხიდან შეკრებილ დიდებულთა შეკრების შემდეგ - „უშორეს მყოფნი აფხაზნი - დადიანი ცოტნე და ბედიანი, ... და რაჭის ერისთავი ეს ყოველნი წარვიდეს კაზმად“ (ქ.ც. II, გვ. 215).

მემატინესათვის დადიანი, ბედიანი და რაჭის ერისთავი აფხაზები არიან, თუმცა კი მათ ეთნიკურად მემატინე იქვე ქართველებს უწოდებს, ისე როგორც იქ შეკრებილ საქართველოს ყოველი კუთხის წარჩინებულს - წარჩინებულს - „ესმა თათართა ერთგან შეკრება ქართველთაო“ - წერს ის. ასევე მონღოლებიც „ქართველებს“ უწოდებენ ანისში პატიმრად ჩაყვანილ აღნიშნულ წარჩინებულს, ცოტნე დადიანთან ერთად. ანისში ჩასვლის შემდეგ მონღოლები ასე ბჭობენ: „ვინაიდან ქართველთანი ესოდენ კეთილ არიან და არა განცრუვდებიან, რომელ აფხაზეთით მოვიდა კაცი, რათა სული თავისი მოყვასისათვის დადოსო“ (იქვე, გვ. 917). აქედან ჩანს, რომ მონღოლებისთვისაც კი ცნობილია, რომ აფხაზეთიდან მოსული კაცი ეროვნებით აფხაზი კი არაა, არამედ „ნათესავით ქართველია“ - ამიტომაც ის ტყუილს არ იტყვისო.

მემატინისათვის „აფხაზი“ - ეთნიკურად ქართველია, ეს ცნობილია არა მარტო ქართველი საზოგადოებისათვის, არამედ მონღოლთათვისაც.

III. აფხაზეთის ტოპონიმები

ქართულ ისტორიოგრაფიასა და ენათმეცნიერებაში შემუშავებულია ჰიპოთეზა, რომლის თანახმად აფხაზურ-ადიღურ-ჩერქეზულ ტომებს ერთ დროს ეკავათ დასავლეთ საქართველოს შავიზღვისპირა ტერიტორია, მათ საცხოვრისად ძირითადად ივარაუდება გურია-სამეგრელო. ვარაუდი დამყარებულია ონომასტიკის მონაცემებზე, კერძოდ, ტოპონიმური, ე.ი. გეოგრაფიულ სახელწოდებათა მონაცემებზე, რომლებსაც აფხაზურ-ადიღურ-ჩერქეზული ენობრივი სამყაროს კუთვნილებად მიიჩნევენ. დაწყებული ნ.მარიდან ი. ჯავახიშვილი, ს.ჯანაშია, ა.ჩიქობავა, ქ.ლომთათიძე და სხვები ფიქრობდნენ, რომ სახელწოდებანი, რომლებშიც გამოიყოფა -ფსა, -ყვა (-ხვა, -კვა, -ქვა) და -ფა ბოლოკიდური ელემენტები სწორედ ზემოხსენებული ენობრივი სამყაროს კუთვნილებათა (ლ.სულამანიძე, ე.წ. აფხაზურ-ადიღურ-ჩერქეზულ ელემენტთა შესახებ ქართველურ საკუთარ სახელებში, ჟ. „განთიადი“, გვ. 131).

პავლე ინგოროყვამ შეისწავლა აფხაზეთის გეოგრაფიული ძველი სახელები, რომლებიც მოხსენებულია საისტორიო წყაროებში ანტიკური ხანიდან და შუა საუკუნეებიდან და დაასკვნა: „ყველა ეს სახელწოდებანი, როგორც გაირკვა, ქართულ ენობრივ სამყაროს ეკუთვნის“ (პ.ინგოროყვა, გიორგი მერჩულე, გვ. 146).

მიუხედავად იმისა, რომ პავლე ინგოროყვამ აფხაზეთის მხარეთა ტოპონიმების ქართულობა მეცნიერული კვლევა-ძიებით დაადასტურა, ჩვენ შეგვეძლო არ დავთანხმებოდით მას, მაგრამ პავლე ინგოროყვას დაბადებამდე აფხაზეთის ტოპონიმების ქართულობას ადასტურებდნენ თვით აფხაზები, აფხაზეთის ყველა სოციალური ფენის წარმომადგენლები, 1870 წელს შედგენილ ძალზე ოფიციალურ „მოხსენებით ბარათში“, რომელიც მათ წარუდგინეს გენერალ-ადიუტანტ

სვიატოპოლკ-მირსკის. კერძოდ, ისინი წერდნენ: «**большая часть местностей носит грузинские названия**» («**Докладная записка депутатов**

Абхазского и Самурзаганского дворянства», გაზ. „სახ. განათლება“, 23 ივნისი, 1990 წელი).

ცხადია, ისინი მხოლოდ აფხაზეთის ადგილთა გეოგრაფიული სახელების ქართველობის შესახებ წერენ, ამაში დარწმუნება შეუძლია აღნიშნული მოხსენების წამკითხველს. ამასთან ერთად, დეპუტატებს შეეძლოთ საერთოდ არ ეხსენებინათ აღნიშნული ფაქტი, რადგანაც ამის გარეშეც ადვილად მიაღწევდნენ თავიანთი მისწრაფების განხორციელებას. ამ შემთხვევაში ისინი მოუსყიდველი მოწმეები არიან.

მაშასადამე, აფხაზეთის ტოპონიმების „დიდი ნაწილის“ ქართულობას პავლე ინგოროყვამდეც მიაქციეს ყურადღება და მის შემდეგაც მრავალი მკვლევარი წერდა ამის შესახებ.

პავლე ინგოროყვა წერს, რომ აფხაზეთის „ძველ გეოგრაფიულ სახელწოდებათა შორის ჩვენ ვერ ვპოულობთ ვერც ერთ სახელწოდებას, რომელიც იხსნებოდეს ჩერქეზული ჯგუფის ენით. ამის მიხედვით სრულიად აშკარა ხდება უსაფუძვლობა იმ შეხედულებისა, რომელიც ამ მხარის ძირითად მოსახლეობას ჩერქეზულ შტოს მიაკუთვნებდა. ამრიგად, გეოგრაფიული სახელწოდებანი იძლევიან სრულიად გარკვეულ ჩვენებას იმის შესახებ, რომ თუ ვინ იყო ბინადარი მკვიდრი“ (იქვე, გვ. 146).

პ.ინგოროყვა აანალიზებს აფხაზეთის ყველა ტოპონიმს, რომელიც კი უძველესი დროიდან ანტიკურ თუ სხვა წყაროებშია ნახსენები, მათი ქართულობა თვალნათელია (იქვე, გვ. 146-188).

აფხაზეთის უძველესი მოსახლეობა ხეებს, მცენარეებს სცემდა თავყანს – პროკოპი კესარიელი, VI საუკუნის ცნობილი ბიზანტიელი მწერალი, წერდა მათ შესახებ: „ეს ბარბაროსები ჩვენს დრომდესაც თავყანს სცემენ ჭალებსა და ტყეებს. ხეები ბარბაროსს რაღაც გულუბრყვილობის გამო ღმერთებად წარმოუდგენია“ (გეორგიკა, ტ. 2, 1965, გვ. 133). ძველი აფხაზების ამ წარმოდგენას ასახვა უპოვია ტოპონიმიკაშიც, სახელები ზოგიერთი ქალაქისა თუ დასახლებული პუნქტისა ხის სახელებთანაა დაკავშირებული და, როგორც წესი, ქართულ ენობრივ სამყაროს უკავშირდება. ასეთებია, მაგალითად, სოჭი, აჭანდარა, გაგრა (გაგრი), ბზიფი, წიბელა, ცხუმი, ბიჭვინთა. მცენარეულ სამყაროს უკავშირდება მერხეული, ტყუბუნი და სხვა.

„სახელწოდება ქალაქისა სოჭი დაკავშირებული ხის სახელთან – სოჭი“ (იქვე, გვ. 160).

აჭანდარა – „მცენარეულობის კულტის ერთერთ მთავარ ცენტრად აფხაზეთში ითვლებოდა სწორედ ეს სოფელი ჭანდარი (აჭანდარა... სოფელს ჭანდარისაგან მიუღია სახელწოდება). აქ საჭიროა აღვნიშნოთ აგრეთვე, რომ სიტყვა ჭანდარი უცნობია ჩერქეზული შტოს ენაში ... გარდა სოფელ ჭანდარისა, მცენარეთა თავყანის ცემის წარმართული კულტის მეორე მთავარი ცენტრი ყოფილა ბზიფის ხეობისა და ბზის ნავსადგურის მხარეში ... ხოლო ყველაზე უძველესი და ყველაზე მნიშვნელოვანი ცენტრი მცენარეთა თავყანისცემის წარმართული კულტისა ისტორიულ წარსულში იყო ბიჭვინთა, სადაც არის განთქმული ფიჭვის ხე, რომელიც რელიგიურ სიწმინდედ ითვლებოდა და საიდანაც მიუღია სახელწოდება ამ პუნქტს – ბიჭვინთა“ (იქვე, გვ. 161).

„გაგრა – ცნობილი ზღვისპირა კურორტია, ღულიე (XVIII ს.) მას „აკაკრა“-ს უწოდებს – ეს არის იგივე სვანური სიტყვა „გაკრა“, რაც ნიგვზნარს ნიშნავს, გაგრა – ბიჭვინთის ტერიტორიაზე დღესაც ერთ ადგილს „ორეზოვია როშჩას“ ეძახიან“ (თ. მიჩბუანი, დასახ. ნაშრ.).

„ბზიფი – ბზიბი – სახელწოდებანი ბზიფის (ბზების) ხეობისა და მდინარისა, ასევე სახელი სოფლისა ბზიბი (ბზები), ქართული წარმოშობისაა და დაკავშირებულია სახელთან ბზა (პ.ინგოროყვა, გვ. 149).

წიბელა – ძველი სახელია წიბელი, წიბელთა „...დაკავშირებულია ხის სახელთან: წიბელი, იგივე წიფელი ... სიტყვა წიბელი (წიფელი) მეგრულ-ლაზურში გამოითქმის როგორც წიფური, ამ სახით არის წარმოდგენილი გეოგრაფიულ სახელებშიც“ (იქვე, გვ. 153).

ცხუმი – სოხუმის უძველესი სახელი: „მკვლევარები მას უკავშირებენ სვანურ სიტყვას – „ცხუმ“ – რცხილა“ (თ. მიჩბუანი). რცხილას მეგრულად – ცხუმური ეწოდება.

რცხილას დასავლურ დიალექტში ცხმელა ჰქვია. ცხმელის ხე მართლაც საკულტო ხედ იყო ცნობილი დასავლურ ქართულ ტომებში. ერთ-ერთ დღესასწაულის დროს – „საგანგებოდ ამ დღისათვის იჭრებოდა ცხმელის შეშა“ (ლ. ჭანჭალეიშვილი, კალანდობა გურიაში“ – ეთნოგრაფიული ძიებანი, 1988, გვ. 77). იმის გამო, რომ ცხმელა – საკულტო ხე იყო, „გურიის სოფლებში მოსახლეობას თავის კარმიდამოში ჰქონდა ცხმელის ხეები, უმეტეს შემთხვევაში ეს ხეები წრიულად იყო განლაგებული, სადაც ჭურები იყო ჩაფლული, აქვე იყო მარანი“ (იქვე, გვ. 77, შენიშვნა 6). ცხმელას ძველი ფორმა შეიძლება იყო ცხომელა, აქედან ცხომი, ყოველ შემთხვევაში მისგან ნაწარმოებ ქართულ ტოპონიმს იცნობს VII საუკუნის სომხური გეოგრაფია შიდა ქართლში, კერძოდ, ამ გეოგრაფიის მიხედვით, თანამედროვე ცხინვალთან ყოფილა მხარე – ცხუმარეთი. „სახელწოდება ცხომი, ცხუმი, როგორც ჩანს, მისი გრამატიკული გაფორმებიდან ქართული წარმოშობისაა... შეადარეთ აგრეთვე გეოგრაფიული სახელწოდებანი შიდა საქართველოში: ცხუმარი, ანუ ცხმარი (სახელი თემისა სვანეთში), ცხმორი (რაჭაში), ცხმორისი (აჭარაში), ცხომარეთი (იმერეთში)... სახელწოდება მხარისა „ჩხუმი“ (პ.ინგოროყვა, გვ. 147).

ბიჭვინთა - „სახელწოდება ამ პუნქტისა ფიჭვის სახელთან არის დაკავშირებული, როგორც ცნობილია, ბიჭვინთაში მდებარეობს განთქმული ფიჭვის ტყე, რომელიც საღმრთო ტყედ ითვლებოდა. სახელწოდებაში - ბიჭვინთა ფუძე სიტყვა „ბიჭვი“ იგივეა, რაც ფიჭვი“, რაც შეეხება დაბოლოებას („ნთა“), ეს არის გეოგრაფიულ სახელწოდებათა ჩვეულებრივი ქართული ფორმანტი“ (იქვე, გვ. 148).

მერხეული - სოფელი გულრიფშის რაიონში - „ტოპონიმი მომდინარეობს სვანური სიტყვიდან „მერხელ“ (ჭინჭარი). ჭინჭარი აქ დღესაც ფართოდ გავრცელებული მცენარეა“ (თ. მიჩხუანი). უძველეს წყაროებში პ.ინგოროყვას მიერ მოძიებულ ქართულ ენობრივი სამყაროსადმი მიკუთვნებულ 136 ტოპონიმიდან ჩვენ მხოლოდ რამდენიმე მოვიყვანეთ თვალსაჩინოებისათვის, რომელნიც ადასტურებენ, რომ უძველესი მოსახლეობა აფხაზეთისა იყო ქართველენოვანი, ასევე დარჩენილა ის დიდი ხნის მანძილზე, ჩრდილოკავკასიური ტომების ჩამოსახლებაზე - მაგალითად, თანამედროვე ჰიდრონიმები მდინარეებისა ენგურ-ღალიძგას შორის - საერთოდ მხოლოდ ქართველურია. ჰიდრონიმები ღალიძგა-კოდორს შორის - აბსოლუტურად ქართულია, ჰიდრონიმები კოდორ-გუმისთას შორის ძირითადად კვლავ ქართულია (განხილული 8 ჰიდრონიმიდან მხოლოდ ერთი ყოფილა აფხაზურ-ადიღური ფუძით, შვიდი კი ქართველურით), ჰიდრონიმები გუმისთა-ბზიფსა და ბზიფ-ფსოუს შორის შერეულია. აქედან ჩანს, რომ ჩამოსახლებულების ძირითადი მასა სწორედ აღნიშნულ კუთხეებში ცხოვრობდა და მთელი აფხაზეთიც კი არ მოუცავს (გიორგი ფიფია, „აფხაზეთის ტოპონიმიკის საკითხის გამო, გაზ. სახ. განათლება, 5 ივლისი, 1990 წ.), თუმცა კი პოლიტიკურად ენგურამდე ბატონობდა. მიუხედავად იმისა, რომ აფხაზეთის ტოპონიმიკა იძლევა საფუძველს უძველესი აფხაზეთის მოსახლეობა ქართველურენოვანად მივიჩნიოთ, დასავლეთ საქართველოში არსებული აფხაზურ-ჩერქეზულად მიჩნეული სულ რამდენიმე ტოპონიმზე დაყრდნობით არა თუ აფხაზეთის, მთელი დასავლეთ საქართველოს ტერიტორია ერთ დროს აფხაზურ-ადიღური ტომების მიერ დაკავებულად გამოცხადდა - „ქართულ ისტორიოგრაფიასა და ენათმეცნიერებაში ს. ჯანაშიასა და არნ. ჩიქობავას მიერ დამუშავდა ჰიპოთეზა, რომლის მიხედვითაც აფხაზურ-ადიღურ ტომებს ერთ დროს მთელი დასავლეთ საქართველოს ტერიტორია ეკავათ. „დასავლეთ საქართველოს ტოპონიმიკაში - წერს არნ. ჩიქობავა - არ არის შემთხვევითი ისეთი ადიღური ელემენტების არსებობა, როგორიცაა სუფსა, აჭყვა (მდრ. აჭის წყალი), მალთაყვა, აკამფსისი (ჭოროხის ძველი სახელწოდება). და არსებობს სერიოზული საფუძველი ვივარაუდოთ, რომ დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე ქართველურ ტომებს წინ უსწრებენ აფხაზურ-ადიღური ტომები“. ქ.ლომთათიძე ეხება რა ტოპონიმიკურ მასალას, წერს, რომ „ს.ჯანაშიამ დაადგინა დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე ჩერქეზულ ტომთა ოდინდელი არსებობის ფაქტები“.

პ.ინგოროყვას სრულებითაც არ მიაჩნდა ეს დადგენილად. „საერთოდ უნდა აღინიშნოს, წერდა პ.ინგოროყვა, რომ არ შეიძლება გამოტანა ასეთი უდიდესი მნიშვნელობის დასკვნებისა, რომლებიც ხალხის ისტორიის ძირითად საკვანძო საკითხს ეხება - ასეთის საბუთიანობით, სულ რამდენიმე სიტყვის (არსებითად სამი სიტყვის) საეჭვო ეტიმოლოგიზაციის საფუძველზე“. მთელი კატეგორიულობით უნდა ითქვას, რომ პ.ინგოროყვა ამ შემთხვევაში მართალია, ჰიპოთეზა იმის შესახებ, რომ აფხაზურ-ადიღური ტომები დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე წინ უსწრებდნენ ქართველურ ტომებს, ემყარება სულ ოთხი სიტყვის (სხვები მათი ანალოგიურია) საეჭვო ეტიმოლოგიას. ესენია სუფსა, აჭყვა, მალთაყვა, აკამფსისი“ (პროფ. გ.ნებიერიძე, იბერიულ-კავკასიური ჰიპოთეზა... სახ. განათლება, 26.IV 1990 წ.). პროფესორის მტკიცებით, აკამფსისი არის არა ჩერქეზული, არამედ ბერძნული წარმოშობის სიტყვა „...თავიდან ბოლომდე ბერძნულია და მასში ჩერქეზული „ფსა“ ელემენტის გამოყოფა აშკარა შეცდომაა, ბერძნულში კი „ფს“ კომპლექსი გავრცელებულია იმდენად, რომ მისთვის დამწერლობაში სპეციალური ასოც კი არსებობს... ჰიდრონიმი სუფსა როგორც ჩანს საერთოდ გვიანდელია, ფლავიუს არიანე (95-175) ამ მდინარეს „მიგროს“ უწოდებს“ (იქვე, გვ. 15).

პ.ინგოროყვა სხვა გვარად განიხილავს ამ საკითხს, კერძოდ, მან გამოიკვლია, რომ ქართულ ენაში სიტყვა ფას-ი, ფს-ი (აქედან ფას-ისი, ფს-ის-ი) ძირძველია და აღნიშნავდა ცნებას „წყალი“. ამას ადასტურებს ის ფაქტი, რომ ამ ფუძეს მრავალგვარი განშტოება მოეპოვება ქართულში - „ფშა“, რაც ნიშნავს წყალს, წყაროს, „ფშანი“ - დიდი ფშა „მრავალ ფშა“, წყარო მდინარე, „ფშა-ტალა“ - „წყალი თოვლნარევი“ „ფორი“, „ფოსვი“ წყლოვანი ღრუმილი, „ურინას“ სახელი ქართულად ფ(ა)სელი, საიდანაც უდაოდ დასტურდება, რომ ფუძე ფას/ფს აღნიშნავდა ცნებას წყალი, მეგრულ დიალექტზე ტერმინი „ფსია“, მიემართება ადიღებულ მდინარეს, სახელწოდებანი ზემოთ ჩამოთვლილი მდინარეებისა და კერძოდ, კოლხეთის მთავარი მდინარისა ფას-ი, ფას-ი-სი, არა უცხოური წარმოშობისაა, არამედ ქართულ ენობრივ სამყაროს ეკუთვნის (პ.ინგოროყვა, დასახ. ნაშრ., გვ. 185).

ამის გამო, პ.ინგოროყვა აღნიშნულ და სხვა მდინარეთა სახელებს, რომლებთა ფუძეშიც „ფს“ გვხვდება, ქართული წარმოშობის ჰიდრონიმებად მიიჩნევს - ფასისი (რიონი), აკამფსისი - აკამ-ფასისი, ლაგუმფსა - ლაგუნ-ფშა და სხვა.

პ.ინგოროყვას სისწორეს, რომ „ფს“ ფუძე ქართულში ძველ დროს მართლაც წყალს აღნიშნავდა, ადასტურებს სხვა მაგალითებიც. მაგალითად, გურულ დიალექტში „ფსორი“ ნიშნავს მოგროვილ წყალს, „ფსორი“ - გუბე (მიხ. ჩიქოვანი, „საიდუმლო ხალხური ენა“ - „მარქსისტული ენათმეცნიერებისათვის“, 1934, გვ. 64).

ასევე ითქმის ფუძე „ყვას“ შესახებ.

„ს.ჯანაშიას მტკიცებით, ყვა-ზე (მდ. აგიდაყვა, მდ. აჭყვა, მდ. მალთაყვა, ბოყვა, აბჟაყვა, ბერეყვა და სხვა) და ფსა-ზე (სუფსა და სხვ.) დაბოლოებული გეოგრაფიული სახელები ჩერქეზული წარმოშობისა არიან“ (შ. მესხია, სიმონ ჯანაშია, 1950, გვ. 45).

ჩვენი აზრით, ყვა, ისევე როგორც ფსა- უძველეს ქართულში (ან ფუძე ქართულში) აღნიშნავდა წყალს, მდინარეს.

უფრო ზუსტად, „ყვა“ წარმოადგენს ნაშთს ერთი ფუძისას, რომლის განხილვამდეც უნდა ითქვას, რომ ქართველურ ენებში დამახასიათებელია ხმოვან „ო“-ს გადასვლა ვა-ში ან უ-ში, ანდა პირიქით, ვა-ო-უ, მაგალითად, ქართული „ცხვარი“, ძველქართულად „ცხორი“, მეგრული „შხური“, ჯვარი - ჯუარი (ძვ. ქართ.). - ჯორი (მთის დიალექტი), მკვაზე - მკუზე (დიალექტი); წვიმა - წუმა (ოკრ. დიალექტი), თვალი - თოლი (მთის დიალექტი), ყვავი - ყოვი, მეგრული დიალექტით „წყუ“ - ნიშნავს წყალს, წყაროს, ჩხოროწყუ - ცხრაწყარო, წყურგილი - წყურგილი № წყარო გრილი („გრილი“ - გრილი), წყუზამელა - მდინარის სახელია, „ფუძე სიტყვა - „წყუ“ ნიშნავს წყალს, წყაროს“ - წერს პ.ინგოროყვა (იქვე, გვ. 179).

წყურ ძველქართულშიც წყალთან იყო დაკავშირებული, ეს ჩანს სიტყვა „რწყვა“-ში, „წყურვილი“, წყურ-წყარ-წყალ.

თუ გავიხსენებთ „უ“-ს გადასვლას „ვა“-ში, მაშინ იქნება „წყურ-წყვარ“ (აქედან უნდა იყოს „რწყვა“). „წყვარ“ - ჩანს მარტივდებოდა და რჩებოდა „ყვა“ წყლის აღსანიშნავად, ყოველ შემთხვევაში წყლის ცხოველს-ამფიბიას ძველქართულად მ-ყვა-რი (ბაყაყი) ეწოდებოდა, წყალი ჩაფვლას - „ყვი-ნთვა“.

ჭყურ - ჩანს მარტივდებოდა და გვაძლევდა „ყურ“-საც. „ყურ“ - წყალს აღნიშნავდა, ამის მაგალითია ის, რომ არსებობს წყალთან დაკავშირებული ქართული გამონათქვამი, „ყურჭვა“, „ყურჭუმალი“, „ჩაყურყუმალდება“, „ჩაყურყუმალა“ - ყველა ამ სიტყვით გადმოიცემა წყალში თავის ჩაყოფის პროცესი, ყვი-ნთვა წყლის სტიქიით გადაფარვა ადამიანისა, ეს სიტყვა ძველ საბუთებშიც იხმარება, მაგალითად, ერთ XV საუკუნის საბუთში - „რამეთუ მაგან ოდენ იყურჭუმ ჭეშმარიტად ემბაზსა შინა ნათლისლებისა“ - ამბობენ ათაბაგ მხეჭაბუკზე (ქრონიკები, II, გვ. 317), იყურჭუმა - ე.ი. ნათლობის წყალში ჩაფვლო. არსებობს უზომოდ წყლის სმის აღსანიშნავად სიტყვა - „ჭყურტვა“.

„ჭყურტი“ ხალხური მეტყველებით წყლის ავადმყოფობას, წყალმანკს ეწოდება, ზოგჯერ ამ სიტყვით დიაბეტს - იმ ავადმყოფობას აღნიშნავდნენ, რომელიც წყალს ასმევს ადამიანს; „ყურ-ჭა“ - ბანაობისას წყლის ყლაპვა ბლომად.

საბას განმარტებით „წყურტი სნეულება ... მრავალწყალსა ასმევს კაცსა“. იგივეა - „ჭყურტი“, ჭყურტვა-დაწაფებით სმა (ი.მაისურაძე), ჭყუმპალაობა-ბანაობა, „წყუმპლი“ - წვეთია.

ზემოთ მოყვანილთ იმის თქმა გვსურს, რომ ფუძე „ყურ“ (ზოგჯერ „წ“ თავსართით, ზოგჯერ კი უმისოდ არსებითია და მთავარი. მაგ.: - „ყურჭუმი“ აღნიშნავს წყალს, წყალთან დაკავშირებულ ქმედებას. ზოგჯერ აღნიშნულ ფუძეს ბოლოსართი „რ“-ც შორდება „ჩხოროწყუ“, მესხეთში ბევრი ჰიდრონიმი და ტოპონიმი უკავშირდება ყურ, ყვარ, ფუძეს, მაგ. წყურთი, აწყური, წყორძა, აწყვიტა, ყვიბისი, ტაბაწყური და სხვა (ყველა სოფლის სახელებია), ამ ფუძის „წ“ თავსართი ჩანს ზოგჯერ გადადიოდა „ს“-ში, ხოლო „ყ“ - „კ“-ში. აქედან სკურ-წყურ. საზოგადოდ სიტყვა სკური - საქართველოში წყალთან ყოფილა დაკავშირებული და მის მიხედვით შექმნილია ტოპონიმებიც - ყოფილან სოფლები სახელწოდებით „სკურია, სკური, სკურდი, სკურა, სკურდი - ხობის, წალენჯიხის, ბათუმის, ქობულეთის, ცხაკაიას რაიონებში, მდინარე სკურჩა, ბათუმსა და აფხაზეთის მხარეებში, მდინარე წყუზამელას ასევე რქმევია - სკურჩაც და ასევე მარმარის წყალიც.

მდინარე „მტკვარი“-ს სახელი, ჩანს, უკავშირდება ამ ფუძეს - წყურ-სკურ-კურ-კვარ-მტკვარი.

მდინარე კორაქსის სახელი სკურ-კურ ფუძეს უნდა უკავშირდებოდეს.

„დიოსკურია... დიოსკურიის ყურესთან ახლოს ზღვაში ჩადის მდინარე კელასური. მისი სახელწოდება აგრეთვე წარმოდგება ზანური სიტყვებისაგან „კელე“ და „სკური“. პირველი სიტყვა ნიშნავს „მოკლეს“ და მეორესთან ერთად ქმნის ცნებას - „მოკლე მდინარეს“ (კელასური)... ტოპონიმები, რომლებიც შეიცავენ ელემენტებს „სკური“, გვხვდება ზმირად და მოიცავენ იმ ტერიტორიას, სადაც ძველად ცხოვრობდნენ ზანები და მათი ენა ვრცელდებოდა, აი, ზოგიერთი ამ პუნქტებიდან, ჩვენი ქვეყნის ფარგლებში მყოფი; 1. სკურჩა... 2. ქუსკური - ოჩამჩირის რაიონის სოფელ აქუსსკეს ძველი სახელწოდება. სიტყვის მნიშვნელობაა ქვის წყარო, ქუა - ქართულად - ქვა; 3. სქური - განთქმული სამკურნალო წყალი, წალენჯიხის რაიონში, მდებარეობს მდინარე აშანოს ღელეს ხევიში, მდინარე ჭანისწყლის მარცხენა შენაკადი; 4. სკურის ციხე - ჭანისწყლის ნაპირზე მდებარე შუასაუკუნეების ციხე; 5. სკურია - სოფელი სენაკის

რაიონში, მდინარე ცივის ხევში; 6. სკურდი - სოფელი მარტვილის რაიონში, მდებარეობს მდინარე აბაშის ნაპირზე; 7. სკურდილი - სოფელი აჭარის ხელვაჩაურის რაიონში, მდებარეობს ამავე სახელწოდების მდინარის ნაპირზე; 8. ყურდილი - მდინარე აჭარაში, მდინარე მაჭახელას წყლის მარცხენა შენაკადი; 9. სკურა - სოფელი ქობულეთის რაიონში, მდებარეობს მდინარე ოჩხაპურის ნაპირზე“ (გ. ფიფია, აფხაზეთის ტოპონიმის საკითხებისათვის, გაზ. „სახალხო განათლება“, 8.III. 1990 წ.).

ყოველივე ზემოაღნიშნულიდან ჩანს, რომ წყურ-წყარ-სკურ, ყურ სინონიმურ მნიშვნელობას იძენენ და წყალს აღნიშნავენ, ყურე - წყლის, გუბის აღსანიშნავად გამოიყენება, „ყუა, ანუ ყურე - ნავმისადგომის, ნავმისაბმელის სინონიმია“ (გ. რუხაია, ორი ტოპონიმი, გაზ. სახ. გან., X.89 წ.).

ყურ-ყუა-სგანაა ნაწარმოები წყლის ცხოველის დასახელება მ-ყვა-რი, თუ წყალთან დაკავშირებული ტოპონიმები - აჭყვა თუ მალთაყვა, წყალთან დაკავშირებული ქმედება - ყვინთვა და სხვა მრავალი. ქალაქ ცხუმის ერთ-ერთ ციხეს და, ჩანს, მის უბანსაც ქართული სიტყვა - „აყუ“ რქმევია, ამის დასამტკიცებლად ჩვენ გვაქვს მე-18 საუკუნის რუკა სოხუმისა. მასზე ნაჩვენებია „ნავსაყუდელი“, ქალაქის ციხეები და სხვა შენობები, ამ ციხის გეგმაში მოთავსებულია განმარტებითი სახის წარწერა - „ცხუმის ციხე, ქართულად აყუ ქვიან, ორთულიანი ფაშა ზის 1723...“ (მ.რეხვიაშვილი, იმერეთი XVIII ს-ში, 1982, დართული რუკები). ე.ი. ქალაქ ცხუმის ერთ-ერთ ციხეს აქვს თავისი სახელი „აყუ“ (ისევე როგორც, ვთქვათ, თბილისის ერთ-ერთ ციხეს მეტეხი ჰქვია) და ეს სიტყვა „აყუ“ - ქართული წარმოშობისაა ამ რუქის შემდგენელ ქართველ გეორგაფთა აზრით.

მაშასადამე:

წყურ-ყურ-ყუ

წყურ-წყუ-წყვა-ყვა

წყურ-სყურ-სკურ-კურ

აღნიშნული ფუძეებით ფუძე ქართული ენიდანაა ნაწარმოები - ტოპონიმები მალთაყვა, აჭყვა და სხვანი, ამიტომაც ს.ჯანაშიას და სხვათა თეორიები, რომ „ყვაზე“ დაბოლოებული ტოპონიმები ადიღურ-ჩერქეზულია, არასწორია. ეს დაბოლოებანი ქართულია. ასევე უნდა ითქვას, რომ თურქ მოგზაურ ე.ჩელების მიერ მოხსენებული მდინარე „ფაშ“, რომლის იქითაც ისმოდა არა მეგრული ენა, არამედ ადიღური (ჩერქეზულ-აბაზური), არის არა მდინარე ფასისი და მისი ქალაქი ფოთი, როგორც ფიქრობდა ცნობილი მეცნიერი ჰიუიტი და ასევე ქართველი მეცნიერები, არამედ არის სანავსადგურო ქალაქი „ფშადი“ კოდორის ხეობის არეალში, რომლის ნაშთია დღესაც არსებული ტოპონიმი ფშადი - სწორედ მდინარე კოდორს უნდა გულისხმობდეს ჩელები და არა მდ. რიონს, რადგან არა ფოთი წარმოადგენდა მის დროს ნავსადგურს (დაჭაობების გამო), არამედ კოდორის შესართავში არსებული ნავსადგურები. ამ კოდორის (ფაშ-ის) იქით აღრა ისმოდა უკვე მეგრული ენა ჩერქეზ-აფხართა შემოსევების გამო და ეს მდინარე ჩრდილოეთ საზღვარს წარმოადგენდა სამეგრელოსთვის XVII ს-დან.

ქვემო იბერიის, ანუ აფხაზეთის საკათალიკოსო

ქრისტიანობა სრულიად საქართველოს ყოველ კუთხეში, მათ შორის აფხაზეთში, იქადაგეს ჩვენი უფლისა და მაცხოვრის იესო ქრისტეს მოციქულებმა - მოწაფეებმა. კერძოდ, ქართული ოფიციალური ეკლესია საქართველოში ქრისტიანობის შემომტანად თვლიდა არა მარტო წმიდა ანდრია მოციქულსა და სიმონ კანანელს, არამედ ბართლომე და თადეოზ მოციქულებსაც. ყოველ შემთხვევაში, დიდი ჩამოლოცვის, „ლიტანიის ლოცვისას“ (პურის კურთხევა), სხვა დიდი ლოცვების დროს, როგორც წესი, მათ ასე იხსენიებდნენ მღვდელმთავრები: „...წმიდათა დიდებულთა და ყოვლად-ქებულთა მოციქულთა; წმიდათა მოციქულთა ანდრია პირველ-წოდებულისა, სიმონ კანანელისა, ბართლომე და თადეოზისა, და წმიდათა მოციქულთა-სწორისა ქართველთ განმანათლებელისა ქალწულისა ნინოისა...“ (სამღვდელმთავრო კონდაკი 1890 წ. გვ. 8). ამ დროს, როგორც წესი, იხსენიებოდა არა თორმეტივე მოციქული ჩვენი მაცხოვრისა, არამედ მხოლოდ ისინი, რომელთაც ქართულ ეკლესიასთან ჰქონდათ კავშირი, ასეთებად კი თვლიდნენ მოციქულებს - ანდრიას, სიმონ კანანელს, ბართლომესა და თადეოზს. ასეთი იყო ოფიციალური მიდგომა. მაგრამ არსებობენ ცნობები და წყაროები, როელნიც მიუთითებენ, რომ მათ გარდა საქართველოში თომა და მატათა მოციქულებსაც უქადაგნიათ, ხოლო პონტოს, კაბადოკიასა და მცირე აზიაში მცხოვრებ ქართველთა შორის პეტრე და იოანე მოციქულებსაც კი უქადაგნიათ.

ჩვენთვის განსაკუთრებით საინტერესოა ანდრია პირველწოდებულის მოგზაურობა ქართულ მიწა-წყალზე. ის აფხაზეთში ჩავიდა აღმოსავლეთ საქართველოს (მესხეთის, ქართლის) გავლის შემდეგ. მას წყაროები უწოდებენ კლარჯეთისა და მეგრელების მომაქცევებს ქრისტიანულ სჯელზე. „ტექსტებში, რომელნიც მიეწერება დოროთეოს ტვირელს (III ს. დასასრულის ავტორს) და ეპიფანე კვიპრელს (IV ს. II ნახევრის ავტორს), მოიპოვება შემდეგი ცნობა ანდრია

მოციქულის მოღვაწეობის შესახებ დასავლეთ საქართველოში: „ანდრია ... მივიდა დიდ სებასტოპოლში, სადაც არის აფსარის ციხე-სიმაგრე („პარამბოლე“ - ჯარის „ბანაკი-საყოფელი“)... და მდინარე ფასისი, სადაც ცხოვრობენ უშინაგანესი ეთიოპნი (კოლხნი)...“ ამ ცნობაში აღნიშნულია სამი პუნქტი, მოხსენებულია სამი კუთხე: ა) ჩრდილოეთ კოლხეთი, ანუ აფხაზეთი, რომლის მთავარი ცენტრი იყო „დიდი სებასტოპოლისი“ (ცხუმი); ბ) სამხრეთ კოლხეთი, ანუ ჭანეთი, რომელიც ცნობილი იყო სახელწოდებით სანეთი (სოსანეთი, სოსანიგეთი), რომლის მთავარი პუნქტი იყო ძველი ციხე-ქალაქი აფსარი (ჭოროხის სამხრეთით) და შიდა კოლხეთი (ცენტრალური კოლხეთი) - მდებარე მდინარე ფასისზე (რიონზე)... ანდრია პირველწოდებულის თანამოღვაწისა და თანამგზავრის მატათა მოციქულის შესახებ მეორე ტექსტში აღნიშნულია: „მატათამ ... იქადაგა სახარება მეორე ეთიოპიაში (კოლხეთში), სადაც არის აფსარის ციხე სიმაგრე და ჰვისის ნავსადგური ... იქვე გარდაცვლილა და დამარხულა დღემდე“ (პინგოროყვა, გიორგი მერჩულე, გვ. 224).

ანდრია მოციქულის შესახებ თხზულება VIII საუკუნის ავტორისა ეპიფანე კონსტანტინეპოლელისა შემდეგ გამოიყენა ექვთიმე მთაწმინდელმა, რომლის მიხედვითაც საქართველოში ანდრია მოციქულმა რამდენჯერმე იქადაგა, კერძოდ, პირველი ქადაგების დროს ის მივიდა ქალაქ ტრაპიზონში, აქედან კი გადავიდა იბერიაში, მეორე მოგზაურობის დროს კვლავ ტრაპიზონი და სამხრეთ ქართული ქვეყნები მოიარა, მხოლოდ შესამე მოგზაურობისას გადასულა ის დასავლეთ საქართველოში, შესულა აფხაზეთში და იქიდან კი ჩრდილოეთის ქვეყნებში. „შესამე მოგზაურობის დროს - გადმოგვცემს გეოგრაფი, ანდრია და მისნი თანამოღვაწენი მატათა და სიმონ კანანელი მოწაფეებითურთ ჩავიდნენ იბერიაში და ფასისში“. ექვთიმე მთაწმინდელის ქართული ვერსიით: „მოიწივნეს ქვეყანასა ქართლისასა და ვიდრე მდინარემდე ჭოროხისასა აქედან მოციქულნი გადასულან მხარეში ... სოსანიგეთი“. ეს არის, როგორც გამორკვეული გვქონდა, სანების, ანუ სანიგების მხარე... მატათა თავისი მოწაფეებით ღარჩა ამ მხარეში, სოსანეთში (...სოფრონის ცნობით, მატათა, ამ მხარეში, მისიონერული მოღვაწეობის შემდეგ, აქვე გარდაიცვალა. მისი დასაფლავების ადგილად დასახელებულია აფსარი)“ (იქვე, გვ. 226).

სამხრეთ საქართველოდან, ეპიფანე კონსტანტინეპოლელის თანახმად, ანდრია პირველწოდებული, სიმონ კანანელი და მათი მოწაფეები მისულან „ალანიაში და ქალაქ ფუსტაში“ (ფუსტა მდებარეობდა აფხაზეთის მთიანეთში - მხარეში, რომელსაც მისიმიანეთი ერქვა). „ალანია“ ერქვა თანამედროვე აფხაზეთში დალის ხეობის მომიჯნავედ მდებარე მთიან მხარეს. ფუსტადან, ჰაგიოგრაფიის ცნობით, მოციქულნი გადასულან საკუთრივ აფხაზეთში (აბაზგიაში). ჰაგიოგრაფი გადმოგვცემს: „დიდ სებასტოპოლისში (ცხუმი) რომ ჩავიდნენ, იქადაგეს ღმრთის სიტყვა. ანდრიამ დასტოვა იქ სიმონი მოწაფეებითურთ და თვით წავიდა ჯიქეთში“. ჰაგიოგრაფის ცნობის თანახმად, სიმონი ამ მხარეში მოღვაწეობის შემდეგ გარდაცვლილა და დაუსაფლავებიათ ნიკოფსიაში, რომელიც აფხაზეთის ჯიქეთში მდებარეობდა. ეპიფანე კონსტანტინეპოლელის ბერძნულ ტექსტში ნათქვამია: „არს ჯიქეთს ნიკოფსიაში საფლავი, რომელსაც აქვს წარწერა სიმონ კანანელისა“ (იქვე, გვ. 226).

მოციქულთა გარდა დასავლეთ საქართველოში ქრისტიანობას ავრცელებდნენ რომის იმპერიიდან ქრისტიანთა დევნის დროს ლტოლვილი ქრისტიანებიც I-III საუკუნეებში. რომის იმპერიაში ქრისტიანობა საკმაოდ გავრცელებული სარწმუნოება იყო I-III საუკუნეებში, მას მძლავრი გავლენა ჰქონდა საზოგადოების ყველა ფენაზე, თუმცა კი სახელმწიფოს მიერ დევნილი იყო. საქართველო უშუალო მეზობელი იყო იმპერიისა, უფრო მეტიც, საქართველოს ზოგიერთი ნაწილები (ლაზიკა და კლარჯეთი) ზოგჯერ იმპერიის საზღვრებს შიგნით ექცეოდა ხოლმე, ხოლო ეგრისწყლის იქით მდებარე ქვეყანა (აფხაზეთი) საერთოდ შედიოდა ამ იმპერიაში. ამიტომაც ის სარწმუნოებრივი პროცესები, რომლებსაც ადგილი ჰქონდა რომ-იონთა ანუ რომ-ბერძენთა ქვეყანაში, არც საქართველოსთვის ყოფილა უცხო ... დასავლეთ საქართველოში მძლავრი ქრისტიანული კერები შექმნილა, იმდენად მძლავრი, რომ IV საუკუნის დასაწყისში, 325 წელს, ორი ეპისკოპოსი ჩვენი ქვეყნისა - ბიჭვინთელი და ტრაპეზუნტელი მონაწილეობდა I მსოფლიო კრებაში, რომელიც ნიკეაში შეიკრიბა. იმ დროისათვის ის-ის იყო ორგანიზებას იწყებდა ქართული ეკლესია, მართალია, ქრისტიანობა საქართველოში ასე თუ ისე ცნობილი და რამდენადმე გავრცელებული იყო, ქართლის მეფე რევ მართალს ქრისტიანულ მორალთან შესაბამისობაში მოუყვანია სახელმწიფოს კანონები. მიუხედავად ამისა, ჩვენში ქრისტიანობა სახელმწიფო სარწმუნოებად იქცა მხოლოდ წმიდა ნინოს ქადაგების შედეგად. წმიდა ნინოს არა მარტო აღმოსავლეთ საქართველოს, - დასავლეთ საქართველოს განმანათლებლადაც მიიჩნევენ. მე-5 საუკუნის ავტორს გელასი კვიზიკელს აღნიშნული აქვს, რომ მე-4 საუკუნის პირველ ნახევარში, რომის იმპერატორის კონსტანტინე I-ის (306-337) დროს, „ღმერთის მცნება მიიღეს პონტოს გასწვრივ მდებარე მიწა-წყალზე მცხოვრებმა იბერებმა და ლაზებმა“. ამ ავტორის უწყებით, როგორც იბერებში, ისე ლაზებში, ქრისტიანობის დამკვიდრება იყო შედეგი წმიდა ნინოს („ტყვე დედაკაცის“) მისიონერული მოღვაწეობისა. აღსანიშნავია, რომ სამხრეთ კოლხეთში, ჭანეთ-ლაზეთში, თვით მე-17 საუკუნემდე (როდესაც ჭანეთ-ლაზეთი უკვე თურქებს

ჰქონდათ დაპყრობილი), შერჩენილი ყოფილა გადმოცემა, რომ ქრისტიანობა ამ მხარეში ნინომ გაავრცელა“ (იქვე, გვ. 227).

ქართული წყაროებიც წერენ წმიდა ნინოსა და მცირეულთა სწორი მეფის მირიანის მიერ ყოველი ივერიის მოქცევის შესახებ. ჩვენი წყაროები „ყოველი ივერიის“ ქვეშ გულისხმობდნენ სრულიად საქართველოს, მის როგორც აღმოსავლეთ, ასევე დასავლეთ ნაწილს. დასავლეთ საქართველო, ქართული ისტორიოგრაფიის დაჟინებული მოწმობით, ქართლის სამეფოს განუყოფელ ნაწილს წარმოადგენდა, რომლის საზღვარი ჯერ მდინარე ეგრისწყალზე, შემდეგ კი კელასურზე გადიოდა, ამიტომაც წმიდა ნინოს მიერ ორგანიზებული ქართული ეკლესია მოიცავდა დასავლეთ-აღმოსავლეთ საქართველოს ქართლის სამეფოს საზღვრებში, ამიტომაც გასაგებია მოწმობა წმიდა ნინოს თითქმის თანამედროვე ბერძენი ავტორებისა, რომელნიც „ტყვე ქალს“ წმიდა ნინოს ლაზების განმანათლებელსაც უწოდებენ.

ქართული ეკლესია IV-V საუკუნეებში, ქართული წყაროების თანახმად, უთუოდ მოიცავდა დასავლეთ საქართველოსაც. ცნობილია, რომ ქართლის სამეფოში როგორც სახელმწიფო, ისე საეკლესიო ენა იყო ქართული ენა. ქართული წირვა-ლოცვა, ღვთისმსახურება მთელ ქართლის სამეფოში იყო გავრცელებული.

ცნობილია, რომ დასავლეთ საქართველოს ერთ ნაწილში თვით IX-V საუკუნეებამდე გავრცელებული იყო ბერძნული საეკლესიო ენა, ამიტომაც უნდა დაისვას კითხვა: თუკი ქართლის სამეფო მოიცავდა დასავლეთ საქართველოს (წმიდა ნინოს შემდეგ და ვახტანგ გორგასლის დროს IV-V საუკუნეებში), ხომ არ იყო დასავლეთ საქართველოში საქართველოში ქართული საეკლესიო ენა. დ.მუსხელიშვილის თანახმად, დასავლეთ საქართველოს აღმოსავლეთ ნაწილში V საუკუნეში საეკლესიო ენა ყოფილა ქართული ენა. უფრო მეტიც, ივანე ჯავახიშვილი იმოწმებდა ნ.მარს და წერდა: „აკად. ნ.მარსაც კარგად მოეხსენება და თვითონაც არაერთხელ დაუდასტურებია, მეგრელებისა და სვანებისთვისაც ერთადერთი სამწერლო და კულტურის ენა იყო და არის ეხლაც ქართული სალიტერატურო ენა, რომლის შექმნა-შემუშავებაშიც მეგრელებსა და სვანებსაც თავიანთი წვლილი აქვთ შეტანილი“ (ივ. ჯავახიშვილი, ტ. I, გვ. 154). ქართული ენა სამწერლო ენად იქცა სწორედ წმიდა ნინოს შემდეგ, რათა გამოყენებული ყოფილიყო ახალი და ძველი აღთქმის ლიტერატურულად სათარგმნელად, მდიდარი საეკლესიო ლიტერატურის შექმნისათვის, ამიტომაც თუკი ქართულ სამწერლო და კულტურის ენის შექმნა-შემუშავებაში მეგრელები და სვანები მონაწილეობას იღებდნენ (რაც ფაქტია), მაშინ მათ ასეთ დიდ საქმეში მონაწილეობა უნდა მიეღოთ IV-V საუკუნეებში, მაშინ, როცა მიმდინარეობდა საეკლესიო ქრისტიანული ლიტერატურის შექმნა. ეს რომ ასე იყო, შეიძლება იქიდანაც ჩანს, რომ პალესტინის იმ მონასტერში, სადაც აღმოჩენილია პირველი ქართული წარწერები, პეტრე იბერთან ერთად იოანე ლაზიც მოღვაწეობდა.

არც თუ დიდი ხნის წინ მიჩნეული იყო, რომ დასავლეთ საქართველოში ქრისტიანობა გავრცელდა VI საუკუნეში და მაშინვე ეს მხარე შევიდა ბერძნული ეკლესიის იურისდიქციაში, მაგრამ არქეოლოგიურმა აღმოჩენებმა დაადგინა, რომ ლაზიკაში ქრისტიანობა გავრცელდა წმიდა ნინოს ეპოქაში (IV საუკუნეში). V საუკუნეში ვახტანგ გორგასალმა ახალ სიმაღლეზე აიყვანა საქართველოს ერთიანობა, გააძლიერა ეკლესია, ამიტომაც უკვე IV საუკუნიდანვე დასავლეთ საქართველოში, ისევე როგორც მთელ ქართულ ეკლესიაში, საეკლესიო ენა უნდა იყო ქართული ენა. საფიქრებელია, რომ ქართული ენა იმ დროისათვის (1600 წლის წინ) დასავლეთ საქართველოს მთელი მოსახლეობისათვის საერთო სახალხო ლიტერატურულ ენას წარმოადგენდა, ამას ისიც ადასტურებს, რომ სამეგრელოსა და სვანეთში ქრისტიანობამდეც, წარმართობის დროს კულტმსახურების ენას წარმოადგენდა ქართული ენა. ეს დადასტურებულია ივანე ჯავახიშვილის შრომებში, ამიტომაც ქრისტიანობის მიღების შემდეგაც ქრისტიანული ღვთისმსახურების ენა კვლავ ქართული უნდა ყოფილიყო. საერთოდ, აღსანიშნავია, რომ პირველი ერთიანი ქართული სახელმწიფო აზონ-ფარნავაზის დროს მოიცავდა მთელ დასავლეთ საქართველოს მდინარე ეგრისწყალამდე. ამ დროისათვის ქრისტიანული IV-III საუკუნეებში ფუძე-ქართული ენიდან ახლად გამოყოფილი მეგრული ენა (ივარაუდება ქრისტიანული VIII-VI სს-ში) არ უნდა ყოფილიყო დიდად დაშორებული ქართული ენისაგან. უნდა ვიფიქროთ, პირველი ერთიანი ქართული სახელმწიფოს შექმნისას ქრისტიანული IV-III საუკუნეებში მეგრული და ქართული ენები დიდად ახლოს იდგნენ ერთმანეთთან და ერთმანეთის მიმართ დიალექტებს წარმოადგენდნენ. უთუოდ ამის გამო შესძლო მთელს სახელმწიფოში, მათ შორის ეგრისშიც, მეფე ფარნავაზმა ქართული ენის სახელმწიფო ენად გამოცხადება. ქართული სახელმწიფო ენა აქ მაშინვე უნდა ქცეულიყო კულტმსახურებისა და მაღალი ფენების ენად, უნდა ვიფიქროთ, რომ მეგრული დიალექტი მეგრულ ენად ჩამოყალიბდა მოგვიანებით, საერთო ქართული ლიტერატურის, დამწერლობისა და პირველი ქრისტიანული წიგნების შექმნის შემდეგ. კერძოდ, მეგრული დიალექტის მეგრულ ენად შექმნისათვის ხელი უნდა შეეწყო ქართული სამეფოს დაშლას (VI ს-ში). როგორც ჩანს, არსებობს ამ ვარაუდის დამამტკიცებელი ფაქტიც, კერძოდ, ჰაემეტუ ტექსტების აღმოჩენისთანავე დაისვა საკითხი ხანმეტ ძეგლებთან მათი მიმართების შესახებ. ივ.ჯავახიშვილმა, ხანმეტ ტექსტების აღმოჩენმა, წამოაყენა

თვალსაზრისი, რომლის თანახმადაც თავდაპირველად ქართულში მეორე სუბიექტურ და მესამე ობიექტურ პირებს „ხ-“ გამოხატავდა, რომელიც მერვე საუკუნეში „ჰ“-დ იქცა (ივ.ჯავახიშვილი, ახლად აღმოჩენილი უძველესი ქართული ხელნაწერები და მათი მნიშვნელობა მეცნიერებისათვის, ტ. III, გვ. 361-367, წიგნიდან კ.დანელია, ზ.სარჯველაძე, აკაკი შანიძე, 1987, გვ. 225).

ე.ი., ივ.ჯავახიშვილის თეორიით, ხაპ ფონეტიკური პროცესია, რა დასკვნის მიღება შეიძლება ამ თეორიის საფუძველზე დაყრდნობით? ესაა ძალზე დიდმნიშვნელოვანი საკითხი: -

თუ დავეთანხმებით ივ. ჯავახიშვილს, რომ ჯერ ხანი იყო და შემდეგ მისგან ჰაე განვითარდა, მაშინ იმ დასკვნას მივიღებთ, რომ ქართულისა და მეგრულ-ჭანურის გაყოფა და დაშორება მომხდარა ქართული ეკლესიის შექმნისა და, კერძოდ, ქართულ ენაზე ლიტერატურის გაჩენის შემდეგ. ასეთ დასკვნამდე მივიდა აკაკი შანიძე (იქვე, გვ. 225). თუმცა ივ.ჯავახიშვილის კვლევის ასეთ შედეგს იგი არ ეთანხმებოდა.

ივანე ჯავახიშვილი, როგორც ყოველთვის, აღნიშნულ საკითხშიც მართალი უნდა იყოს. ახალი ენის შექმნისათვის 1600 წელი საკმაოდ დიდი დროა, თუ გავითვალისწინებთ, რომ ფუძე ენისაგან, ვთქვათ, უკრაინული ენა სულ 300-400 წინ გამოიყო.

ქართულ ეკლესიას დასავლეთ საქართველო თავისი იურისდიქციის ქვეშ რომ ჰყავდა მოქცეული, ეს ჩანს სომხური წყაროების ჩვენებებითაც, ასევე არსებობს ვახუშტის ცნობაც, სხვა არაპირდაპირი ცნობებიც. სომხურ ისტორიოგრაფიაში არსებობს იოანე სომეხთა კათალიკოსის ცნობა, რომლის თანახმადაც ქართული ეკლესიის მეთაური კირიონ I იმავდროულად წარმოადგენდა ეგრისელთა მამამთავარსაც. „ამ ისტორიკოსის ცნობით, მცხეთის (ქართლის) ეკლესიის მეთაური იყო მამამთავარი „იბერიელთა, გუგარელთა და ეგრისელთა“ (პინგოროყვა, გ.მერჩულე, გვ. 243), სომხურ წყაროებში ისიცაა აღნიშნული, რომ ქართული ეკლესიის ეს მეთაური ეგრისის არქიეპისკოპოსი იყო „წინანდელ წესთა თანახმად“, ე.ი. მიიჩნეოდა, რომ წინათაც, ე.ი. V საუკუნეში მაინც, ეგრისი ქართულ ეკლესიაში შედიოდა, უფრო მეტიც, თანახმად ვახუშტისა, ჯერ კიდევ კათალიკოსობის დაწყებამდე, მაშინ, როცა ქართულ ეკლესიას მთავარეპისკოპოსი მართავდა, დასავლეთ საქართველოში პროვინცია „ვაკე“ რიონსა და ცხენისწყალს შორის მცხეთელი, სამთავროს ეპისკოპოსის იურისდიქციაში შედიოდა. „არს ზონს ეკლესია დიდი, გუმბათიანი, მშენიერნაგები, ზის ეპისკოპოსი, მწყემსი ვაკისა. ეს იყო ერთობასა შინა ქართლის მთავარეპისკოპოზისა, შედგომად განყოფისა დასვეს აქ ეპისკოპოსი“ (ქ.ც. IV, გვ. 750).

კათალიკოსობის დაწყების შემდეგაც, როგორც ეს შეიძლება გავიგოთ პროკოფი კესარიელის VI ს-ის ცნობით, დასავლეთ საქართველოს ქრისტიანები კათალიკოსს ექვემდებარებოდნენ. ცნობილია, რომ ამ დროისათვის კათალიკოსი მთელ საქართველოში იჯდა მხოლოდ მცხეთაში, ამიტომაც სწორედ მას და არა სხვა რომელიმე კათალიკოსს ექვემდებარებოდნენ ეგრისის ქრისტიანები. დასავლეთ საქართველოს აღწერის დროს პროკოფი წერს: „ქრისტიანთა მღვდელმთავარსაც კათალიკოსს უწოდებენ ელინთა ენითა, რადგან ის ერთი განაგებს ყველა იქაურ სოფლებს“ (გეორგიკა, 2, 1965, გვ. 88).

ნ.ბერძენიშვილი წერდა: „ქართული ქრისტიანობის „აფხაზეთში“ (ეგრისში) ადრე გავრცელებულობის მოწმობაა, რა თქმა უნდა, მცხეთის კათალიკოსის ეგრისის კათალიკოსად მოხსენიება VII საუკუნეში და სხვა... მაგრამ ეს საკითხი ცალკე შესასწავლი დიდი მნიშვნელობის საკითხია და მასზედ საუბარი იმედი გვაქვს იქ გვექნება...“ (ნ.ბერძენიშვილი, საქ. ისტორიის საკითხები, 1990, გვ. 598).

დასავლეთ საქართველოში ქართული ეკლესიის გავლენას VII საუკუნეში მიუთითებს იქ ქართული საეკლესიო არქიტექტურის არსებობა, კერძოდ, ეგრისში საეკლესიო მშენებლობისას იყენებდნენ ჯვრის (მცხეთის ჯვრის) ტიპის არქიტექტურას VII ს. დასაწყისში. მაგრამ სწორედ VII საუკუნეში ხდება დიდი საეკლესიო ცვლილებები, რაც პოლიტიკასთან იყო დაკავშირებული.

VII საუკუნის 20-იან წლებში სპარსეთს იბერიის გავლით შეესია ბიზანტიის კეისარი ჰერაკლე, დაამარცხა სპარსთა მეფე და შეუდგა დამორჩილებული ქვეყნების მოწყობის საქმეს. მან, თანახმად ქართლის ცხოვრებისა, დასავლეთ საქართველოს „ზღვის პირი“ ჩამოაშორა ქართულ სახელმწიფოს და უშუალოდ შეუერთა იმპერიას. „მაშინ კუალად წარიღეს ბერძენთა საზღვარი ქართლისა, სპერი და ბოლო კლარჯეთისა, ზღვის პირი“ (ქ.ც. V, გვ. 226). როგორც ჩანს, იმ დროისათვის ქართულ სამეფოს ჩამოსცილდა დასავლეთ საქართველოს ტერიტორია სკანდა-შორაპნის ხაზამდე. VI საუკუნეშიც სპარსეთ-ბიზანტიის ომის დროს ამ ხაზზე გადიოდა გავლენის სფეროს საზღვარი ამ სახელმწიფოებს შორის, ახლა სპარსეთის დამარცხების შემდეგ ბიზანტიამ გამოიჩინა მტაცებლური ბუნება და მოსტაცა ქართულ სახელმწიფოს აღნიშნული ტერიტორია ზღვიდან აღნიშნულ (სკანდა-შორაპნის) ხაზამდე. პოლიტიკურ ცვლილებას გამოუწვევია საეკლესიო იურისდიქციის ცვლილებაც. კერძოდ, აღნიშნულ ხაზამდე მოქცეული დასავლეთ საქართველოს ტერიტორია გადაეცა კონსტანტინეპოლის საპატრიარქოს. ხოლო

აღნიშნული ხაზის აღმოსავლეთით მოქცეული ტერიტორია კვლავ მცხეთის (იბერიის) საკათალიკოსოს ეკუთვნოდა.

ერეკლეს ლაშქრობის „ზღვისპირეთის“ ჩამორთმევის შემდეგ იბერია-ბიზანტიის საზღვარი გაიღო სკანდა-შორაპნის ხაზზე. ამიტომაც ამ ხაზის დასავლეთით ბერძნულმა ეკლესიამ დაამყარა იურისდიქცია. აქ შეიქმნა ბერძნული საეპისკოპოსოები ცენტრით ფოთში (ლაზიკის მიტროპოლია): 1. ფასისის, ანუ ფოთის; 2. როდოპოლისის (ანუ ვარციხისა); 3. პეტრასი (ბათუმთან, ცინისძირი); 4. ცაიშისა; 5. ძილინების (გულაყვის, ილორთან). როგორც ლაზიკის მიტროპოლიაში, ისე აბაზგიის საეპისკოპოში საეკლესიო ენას ამ დროისათვის წარმოადგენდა ბერძნული ენა, ხოლო სკანდა-შორაპნის აღმოსავლეთით ვიდრე ლიხის მთამდე მოქცეული ეკლესიის საეკლესიო ენას ძველებურადვე ქართული წარმოადგენდა. ასეთი მდგომარეობა გაგრძელდა თითქმის 100 წლის მანძილზე, ხოლო VIII საუკუნიდან თანდათან დაიწყო ცვლილებები, რომლებიც თითქმის 2 საუკუნე გაგრძელდა. საეკლესიო ცვლილებები კვლავ პოლიტიკური მდგომარეობის შეცვლით იყო გამოწვეული. VII საუკუნის შუა წლებში გამოჩნდა ახალი ძლიერი ძალა, ახალი რელიგია – მაჰმადიანობა, დაიწყო არაბობა. გაუჭირდა თვით ბიზანტიის იმპერიას, ქართული სახელმწიფო არაბებმა კრიზისამდე მიიყვანეს. ბიზანტიის პოზიციების შესუსტების გამო აქამდე ამ იმპერიაში შემავალმა აფხაზეთმა მოიპოვა სამთავროდ მოწყობის უფლება, შემდეგ კი მიიღო დამოუკიდებლობის უფრო მაღალი ხარისხი. როგორც ითქვა, ამით ისარგებლა აფხაზეთის ერისთავმა ლეონ I-მა და VIII საუკუნის 20-იან წლებში თავისი სამთავრო შეიყვანა ქართლის სახელმწიფოს შემადგენლობაში. ლეონ I-სა და მირ მეფეს შორის დადებული შეთანხმების თანახმად (იხ. ეპისკოპოსი ანანია ჯაფარიძე, საქართველოს სამოციქულო ეკლესიის ისტორია, ტ. II) ლეონ I იქცა ქართლის ერისთავად, მისი სამთავრო ნომინალურად შევიდა ქართლის სამეფოში, სამაგიეროდ მიიღო უფლება ქართლის მეფის ქალიშვილის გურანდუხტის შერთვისა, მიიღო სამეფო რეგალიაც – სამეფო გვირგვინი, რაც მას, ალბათ, გარკვეულ სამეფო უფლებებს ანიჭებდა. ამ დროს მირ მეფის ძმამ არჩილმა სამართავად მიიღო დასავლეთ საქართველოს ტერიტორია – ეგრისი, არგვეთი, თაკვერი, გურია და სვანეთი. მალე არჩილმა მიატოვა დასავლეთ საქართველო და გადავიდა კახეთში. დასავლეთ საქართველოს ამ დროს, ჩანს, მართავდა კანონიერი მემკვიდრე ქართლის სამეფო ტახტისა, აფხაზეთის ერისთავი ლეონ I. მას თავისი სახელმწიფოების გაერთიანების დროს, ჩანს, გაუერთიანებია დასავლეთ საქართველოს ეკლესიაც, კერძოდ, მას გაუერთიანებია აბაზგიის საარქიეპისკოპოსო და ფასისის მიტროპოლია, ამ ორი ეკლესიის გაერთიანებით შექმნილ ახალ ეკლესიას ეწოდა „ქვემო იბერიის“ ეკლესია. რატომ? მიზეზი ის იყო, რომ ეგრის-აფხაზეთის გაერთიანებული ეკლესია მოიცავდა შემდეგ მიწა-წყალს: ეგრისს, არგვეთს, თაკვერს, გურიას, აფხაზეთს. ყველანი ისინი ეთნიკურად ქართულ ქვეყნებს წარმოადგენდნენ, ამიტომაც მათ ყველას ერთად (დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობას) უცხოელები ქვემო ივერიელებს, ანდა უბრალოდ ივერიელებს უწოდებდნენ, აღმოსავლეთ საქართველოს მოსახლეობას კი ზემო ივერიელებს. ეგრის-აფხაზეთის, ანუ ქვემო ივერიის ეკლესიის ჩამოყალიბებას უცხოელი და ჩვენი ისტორიკოსებიც ვარაუდობენ 720 წლებისათვის: იერუსალიმელი პატრიარქი დოსითეოსი წერს: „იბერიაში ორი ავტოკეფალური არქიეპისკოპოსია, რომელთაც ქართველები უწოდებენ კათალიკოსებს. ქვემო იბერია, რომელსაც ძველად კოლხეთსა და ლაზიკას უწოდებდნენ, აქვს ეპარქიები იმერეთში, გურიაში, სამეგრელოში, აფხაზეთში, სვანეთში და მესხეთის ნაწილში. ეს ეპარქიები ექვემდებარებოდნენ კონსტანტინეპოლის კათედრას ფასიდის მიტროპოლიტის საშუალებით... ასე, რომ ჰერაკლეს შემდეგ – ლევ ისავროსამდე ქვემო იბერია უკვე იყო ავტოკეფალური საარქიეპისკოპო, მაგრამ ჩვენ არ ვიცით, რომელი იმპერატორის დროს და რომელ კრებაზე მიანიჭეს მას ავტოკეფალია... ზემო და ქვემო იბერიას შორის საზღვარი არის ქედი... ქვემო იბერიის კათალიკოსი პატივით უფრო მეტია ზემო იბერიის კათალიკოსზე, რადგანაც ის უკვე ისავროსის დროს 720 წელს კათალიკოსი იყო ქვემო იბერიისა“ (დოსითეოსი, იერუსალიმელი პატრიარქები, თავი 5, გვ. 510, წიგნიდან სარდელი მიტროპოლიტი მაქსიმე, „ქართული ეკლესია და მისი ავტოკეფალია“, „თეოლოგია“, ათენი, 1966 წ. გვ. 47-48).

როგორც ზემოთ მოყვანილი მაგალითით ჩანს და რომელიც სხვა მაგალითებითაც დასტურდება, უცხოელები იმ ეკლესიას, რომელსაც ქართველები საუკუნეთა მანძილზე ვუწოდებდით „აფხაზეთის საკათალიკოსოს“, უწოდებენ „ქვემო იბერიის“ ეკლესიას. მათი აზრით, ქვემო იბერიის ეკლესიამ მოიცვა ქვემო იბერიის გეოგრაფიული მხარეები და წერენ: „ქვემო იბერია, რომელსაც ძველად კოლხეთს და ლაზიკას უწოდებდნენ“. ქვემო იბერიის, ანუ აფხაზეთის საკათალიკოსოს ეპარქიები ჰქონია იმერეთში, გურიაში, სამეგრელოში, აფხაზეთში, სვანეთში და მესხეთის ნაწილში. ის ბერძნული ეკლესიის მიმართ ავტოკეფალური, ანუ დამოუკიდებელი ეკლესია-საარქიეპისკოპოსო ყოფილა და ავტოკეფალია მოუპოვებია დაახლოებით 720 წლისათვის იმპერატორ ჰერაკლე კეისარის შემდეგ იმპერატორ ლევ ისავროსამდე.

ზემოთ მოყვანილ იერუსალიმელი პატრიარქის ცნობას ადასტურებს მეორე იერუსალიმელი პატრიარქი ზრისანფი (ქრისანთო): „საქართველოში, რომელსაც ადრე იბერია ერქვა, იყო ორი ავტოკეფალური არქიეპისკოპოსი, რომელთაც ჩვეულების თანახმად უწოდებდნენ

კათალიკოსებს და არა არქიეპისკოპოსებს. ასე მათ მართო ქართველები უწოდებენ. ამათგან ერთი ე.ი. არქიეპისკოპოსი ქვემო იბერიისა ეწოდა იმერეთის, ოსეთის, გურიის და სრულიად ქვემო იბერიის უნეტარეს კათალიკოსს, ანუ მარტივად სრულიად იბერიის უნეტარეს კათალიკოსს. რომელ იმპერატორის დროს ან რომელ კრებაზე გახდა ის საარქიეპისკოპოსო, ჩვენ ზუსტად ვერ დავადგინეთ, მაგრამ 26 ივნისის სვინაქსარში ვპოულობთ, რომ იოანე გოთეთის ეპისკოპოსი ხელდასმული იქნა იბერიის კათალიკოსის მიერ (გულისხმობს არა მცხეთის, არამედ აფხაზეთის, ანუ „ქვემო იბერიის კათალიკოსს“ ე. ა.ჯ.), რადგანაც რომაულ ქვეყნებში ბატონობდა ხატმებრძოლთა ერესი, ასე, რომ, როგორც ჩანს, ჰერაკლეს შემდეგ ისავროსამდე ქვემო იბერია საარქიეპისკოპოსო გახდა (იქვე, გვ. 48).

ამ წყაროების ჩვენებიდან შეიძლება დავასკვნათ, რომ დასავლეთი საქართველო უცხოელთათვის იბერიაა. ზოგჯერ მას „ქვემო იბერია“ ეწოდება. აქ უკვე VIII საუკუნიდან არსებობს ავტოკეფალური ეკლესია, რომლის მეთაურსაც ქართველები კათალიკოსს უწოდებენ – ესაა აფხაზეთის საკათალიკოსო. აფხაზეთის საკათალიკოსოს იმპერატორ ლევ ისავროსამდე მიუღია ავტოკეფალია. პატრიარქი ხრისანფი სწორედ უკავშირებს ხატმებრძოლური ერესის წარმოქმნასა და ქვემო იბერიის ეკლესიის მიერ ავტოკეფალიის მიღებას ერთმანეთს. ავტოკეფალიის ქვეშ იგულისხმება აფხაზეთის კათალიკოსის, ანუ გაერთიანებული ლაზიკის სამიტროპოლიტოსა და აბაზგიის საარქიეპისკოპოს მიერ დამოუკიდებლობის მიღება ბერძნული ეკლესიისაგან. აქამდე, როგორც აღნიშნული იყო, ლაზიკის სამიტროპოლიტო თავის საეპისკოპოსოებით, ასევე აბაზგიის ეკლესიაც შედიოდა კონსტანტინეპოლის საპატრიარქოს იურისდიქციაში. სწორედ ამ დროისათვის, VIII საუკუნის დასაწყისში, აღორძინდა ხატმებრძოლთა მწვალებლობა. მართალია, იმპერატორ ლევ ისავროსამდეც იყო მცდელობა ხატების აკრძალვისა სახელმწიფოებრივი მასშტაბით, მაგრამ ხატმებრძოლობა დაიწყო ლევ ისავროსის (717-741) დროს, იმპერატორის ლევის პოლიტიკის გამგრძელებელი იყო მისი შვილი კონსტანტინე I (741-775), რომელმაც ხატმებრძოლობა დევნამდე მიიყვანა. 754 წელს ჩატარდა ხატმებრძოლთა კრება, ბიზანტიის თითქმის ყველა ეპისკოპოსი (338) ხატების წინააღმდეგ გამოვიდა, დაიწყო ეკლესიებიდან ხატების გამოტანა, ხატთაყვანისმცემელი ბერები მიდიოდნენ ემიგრაციაში, შავი ზღვის ჩრდილო სანაპიროზე, ყირიმში, ხერსონესში, არაბთა მიერ დაპყრობილ ანტიოქიასა და ალექსანდრიის საპატრიარქოებში, სადაც არ იყო დევნა. ბერმონაზვნობა გამოცხადდა დანაშაულად, მათ სტანჯავდნენ და ხოცავდნენ. გარდა კონსტანტინეპოლისა, სხვა საპატრიარქოებში, რომელნიც იმ დროს იმპერიის გარეთ მდებარეობდნენ, სრულებით წყნარად უყურებდნენ ბიზანტიურ კამათს (ა.კარტაშევი, მსოფლიო კრებები, პარიზი, 1963). უცხოელი ავტორები სწორედ მიუთითებდნენ, რომ დასავლეთ საქართველოს ეკლესიის ბერძნული ეკლესიისაგან გათავისუფლება უკავშირდება ლევ ისავროსის ეპოქას, ანუ ხატმებრძოლურ ერესის ოფიციალურ დაწყებას ბიზანტიაში. ბიზანტიიდან დევნილი ხატთაყვანისმცემლები და ბერ-მონაზვნები მოაწყდნენ შავი ზღვის პირს. სწორედ ამ დროისათვის უნდა ჩამოშორებულიყო გოთეთის ეკლესია კონსტანტინეპოლს – მწვალებელთა დედაქალაქს. ამ დროსვე უნდა ჩამოშორებულიყო ეგრისისა და აბაზგიის ეკლესიები კონსტანტინეპოლს, სწორედ ამ დროს დასავლეთ საქართველოს ადმინისტრაციული გაერთიანებაც იწყება ლეონ I-ის დროს, მალე დასავლეთ საქართველოს გაერთიანებამ ოფიციალური – პოლიტიკური სახე მიიღო, ჩამოყალიბდა ეგრის-აფხაზეთის სამეფო ლეონ II-ის მეთაურობით. მართალია, ეგრის-აფხაზეთის ეკლესია სარწმუნოებრივი უთანხმოების გამო ჩამოსცილდა კონსტანტინეპოლს, მაგრამ საეკლესიო კანონების თანახმად, ასეთი ქმედება მიუღებელია, დედა ეკლესიისაგან შვილი ეკლესიის დაშორებას ყოველთვის უნდა მიეცეს კანონიკური ნებართვა. ჩვენსა და უცხოურ წყაროებში მართლაც არის დაცული ცნობები იმის შესახებ, რომ სწორედ აღნიშნულ ეპოქაში, VIII საუკუნის შუა წლებში ანტიოქიაში ჩასულა იბერიის ეკლესიის დელეგაცია, ანტიოქიის საპატრიარქოს უცნია ქვემო იბერიის, ანუ მარტივად იბერიის ეკლესიის დამოუკიდებლობა. ეს ცნობა დაცული ყოფილა ანტიოქიურ „ქრონოგრაფში“. იქიდან კი უთარგმნია ცნობილ მოღვაწეს ეფრემ მცირეს (უწყება მიზეზსა ქართველთა მოქცევისასა, 1959), აქედან კი გადასულა „ქართლის ცხოვრებაში“: „დღეთა კონსტანტინე სკორისა (ესაა კონსტანტინე V, 741-775) მოსახელისათა, ანტიოქიას პატრიარქობასა ნეტარისა თეოფილაქტესა (774-751) მოვიდნენ ქართლით (ე.ი. იბერიიდან) მოციქულად მონაზონნი ორი და მოუთხრეს ნეტარსა თეოფილაქტეს... ხოლო მან ბჭობითა კრებისათა... მისცა ქართველთა პროტრეპტიკონი, რომელ არს განხსნითი, რაითა თვით მათსა საზღვარსა ეპისკოსთაგან ხელნი დაესხმოდიან ჟამად-ჟამადსა კათალიკოსსა ქართლისასა...“ (ეფრემ მცირე, უწყება, გვ. 9); ეს ცნობა ეხება არა მცხეთის, არამედ „ქვემო იბერიის“ საკათალიკოსოს (ეპისკოპოსი ანანია ჯაფარიძე, საქართველოს სამოციქულო ეკლესიის ისტორია, ტ. II); ე.ი. დასავლეთ საქართველოს, ანუ ქვემო იბერიის აქამდე კონსტანტინეპოლზე დაქვემდებარებულ ეპისკოპოსებს მიეცათ უფლება, თავად აერჩიათ თავისი კათალიკოსი, ანუ ეგრის-აფხაზეთის ანუ „იბერიის“ ეკლესიამ VIII ს-ში მიიღო ავტოკეფალია ბერძნებისაგან. მაგრამ მისი ავტოკეფალია ამ დროს ჯერ კიდევ სრული არ ყოფილა იმ მხრივ, რომ მას მირონი

უნდა მიეღო ანტიოქიისაგან, მირონის შესასყიდად დასავლელ ქართველებს, ანუ ქვემო იბერიის ეკლესიას ანტიოქიისათვის უნდა ეძლიათ 1000 კვამლის (კომლის) გადასახადი. მცირე ხნის შემდეგ ანტიოქიამ კვამლის გადასახადის ნაცვლად ითხოვა ათასი დრაპკანი ყოველწლიურად. მალევე ანტიოქიამ ბერძენთა მეფის შუამავლობით ქვემო იბერთა 1000 დრაპკანი გადასცა იერუსალიმის საპატრიარქოს. ახლა უკვე მირონის შესასყიდი თანხა ქართველებს იერუსალიმისათვის უნდა ეძლიათ (ეფრემ მცირე, იქვე, გვ. 10). ეფრემს ბერძნულ წყაროებში ნახსენები „იბერია“ ყველგან „ქართლად“ უთარგმნია.

მაშასადამე, ეგრის-აფხაზეთის ეკლესიამ, ანუ აფხაზეთის საკათალიკოსომ, რომელსაც უცხოელები ქვემო იბერიის, ანდა იბერიის ეკლესიას უწოდებდნენ, მართალია, VIII ს. დასაწყისში მიიღო ბერძნული ეკლესიისაგან ავტოკეფალია, მაგრამ მაინც ეს ეკლესია ვალდებული იყო მირონი შეეძინა იერუსალიმის საპატრიარქოში.

ეს ის ეპოქაა, როცა აღმოსავლეთ საქართველო არაბთა შემოსევების გამო სასტიკადაა განადგურებული, მცხეთის საკათალიკოსო დამცირებული. მალე გრიგოლ ხანძთელისა და სხვა ღირსი მამების მოღვაწეობის შედეგად ეკლესია განმტკიცდა და გაძლიერდა, განსაკუთრებით ტაო-კლარჯეთში. გრიგოლ ხანძთელი დიდ ყურადღებას აპყრობდა აფხაზეთის საკათალიკოსოს, იმოგზაურა იქ. ქართველთა, ანუ ტაო-კლარჯეთის სახელმწიფომაც მიაპყრო ყურადღება აფხაზეთის, ანუ ქვემო იბერიის საკათალიკოსოს. 830 წელს იურიდიულად სცნო მისი არსებობა და ამ დროისათვის იურისდიქციაში გადასცა ტერიტორია სკანდა-შორაპნის ხაზიდან ღიხის მთამდე, ე.ი. აღმოსავლეთ არგვეთი, რომელიც აქამდე ეკლესიურად მცხეთის საკათალიკოსოს ეკუთვნოდა. გრიგოლ ხანძთელის მოწაფემ დიდმა ეფრემმა კი მოაგვარა აფხაზეთის საკათალიკოსოსა და იერუსალიმს შორის არსებული მირონის საკითხი. როგორც ითქვა, აქამდე აფხაზეთს, ანუ ქვემო იბერიის ეკლესიას მირონი იერუსალიმიდან მოჰქონდა, ახლა კი თვით იერუსალიმის საპატრიარქოს თანხმობით ქვემო იბერიის (აფხაზეთის) საკათალიკოსოს მირონი მცხეთიდან უნდა მიეღო. თუ რა იყო ამის მიზეზი, ეს მოთხრობილი აქვს გიორგი მერჩულეს – „რამეთუ პირველად ა-სა კათალიკოსთა (ე.ი. აფხაზეთის კათალიკოსებს და არა აღმოსავლეთის კათალიკოსებს – ე. ა. ჯ.) მიჰრონი იერუსალიმით მოჰყვანდა, ხოლო ეფრემ ქრისტესმიერისა ბრძანებითა მიჰრონის კურთხევა ქართლს განაწესა იერუსალიმის პატრიარქის განწესებითა და წამებითა სიხარულითა, არამედ, ქართლად ფრიადი ქვეყანაი აღირიცხების, რომელსაცა შინა ქართულითა ენითა ჟამი შეიწირვის და ლოცვანი ყოველი აღესრულების“ (ძვ. ქართ. აგიოგრ. ლიტ. ძეგ. 1978 წ. გვ. 182).

IX საუკუნეში ეფრემ მაწყვერელის მეცადინეობით, იერუსალიმის საპატრიარქოს მიუღია გადაწყვეტილება, რათა აფხაზეთის საკათალიკოსოს მირონი მიეღო არა იერუსალიმიდან, არამედ მცხეთიდან (ქართლის ცენტრიდან), იმიტომ რომ „ქართლად ფრიადი ქვეყანაი აღირაცხების, რომელსაცა შინა ქართულითა ენითა ჟამი შეიწირვის და ლოცვაი ყოველი აღესრულების“. აფხაზეთ-ეგრისის ეკლესიაში კი ამ დროისათვის უკვე დანერგილი იყო ქართულენოვანი საეკლესიო მსახურება, ბერძნული ენის ნაცვლად. მაშასადამე, იმის გამო, რომ აფხაზეთის საკათალიკოსოში წირვა-ლოცვა ქართულია, იერუსალიმს მიუხრწევია ის ერთიანი ქართული ეკლესიის ნაწილად და გადაუწყვეტია, რომ აფხაზეთის (ქვემო ივერიის) ეკლესიას მცხეთიდან მიეღო მირონი. ამით ფაქტიურად აღსდგა ჰერაკლეს კეისრის დროს დარღვეული საეკლესიო ერთობა და ქართული ეკლესია გაერთიანდა.

ამიერიდან ქართველ ერს გააჩნდა ორი ავტოკეფალური ეკლესია, რომელთა მეთაურთაგან ერთს „უხუცესი“ კათალიკოსი მართავდა (მცხეთის), მეორე კი „უმრწმეს“ კათალიკოსად (ბიჭვინთელი) მიიჩნეოდა.

უნდა ვიფიქროთ, რომ იერუსალიმი სავსებით უანგაროდ არ დათმობდა აფხაზეთის საკათალიკოსოსათვის მირონის მიწოდების უფლებას. უნდა ვიფიქროთ, რომ ამისათვის იზრუნეს უკვე ძლიერმა მეფეებმა, ძლიერი სახელმწიფოს მეთაურებმა – აფხაზეთისა და ტაო-კლარჯეთის მეფეებმა, მოღწეული ცნობებით, ბაგრატ კურაპალატს – „ქართველთა მეფეს“ უღვაწია აფხაზეთის კათალიკოსის იურიდიული ცნობისათვის. მათიანე წერს: „ხოლო მან ბაგრატ გააჩინა და განაწესა კათალიკოსი აფხაზეთს ქრისტეს აქეთ 830 წელს“ (ქ.ც. I, გვ. 255).

ეს ცნობა ისე უნდა გავიგოთ, რომ ფაქტიურად 720-იანი წლებიდან არსებული ეგრის-აფხაზეთის ეკლესია ბაგრატ მეფის დროისათვის უკვე საკათალიკოსოდ იქცა, რაც ცნო ქართველმა მეფემ. შეიძლება პირდაპირი მნიშვნელობითაც „გააჩინა“ და „განაწესა“ მისი კათალიკოსი. ხოლო მირონთან დაკავშირებით იერუსალიმის ეკლესიის მოქმედების სისწორეს ასაბუთებს ის, რომ IX საუკუნეშივე იერუსალიმის საპატრიარქოს ნებართვით იოანე გუთელი ეპისკოპოსი ქართლში აკურთხეს. მაშასადამე, ამ დროს ქართლისა და იერუსალიმის ეკლესიებს შორის კარგი ურთიერთობაა და კონსტანტინეპოლში ხატმებრძოლური წვალების გამო კონსტანტინეპოლის სფეროში მყოფი ზოგიერთი ეკლესია ქართულ ეკლესიას გადაეცა. ამგვარ ფონზე გასაგებია, თუ რატომ დართო იერუსალიმმა ქართულენოვან აფხაზეთის საკათალიკოსოს ნება მირონის მცხეთიდან მიღებისა.

როგორც ითქვა, აფხაზეთის, ანუ ქვემო იბერიის საკათალიკოსოში შევიდა სამი საეკლესიო ოლქი, აქედან ორი - აბაზგიისა და ლაზიკისა - ბერძნულენოვანი იყო საეკლესიო თვალსაზრისით, ხოლო ეგრის-არგვეთის ეკლესია, ანუ სკანდა-შორაპნის ხაზის აღმოსავლეთით მდებარე საეკლესიო ოლქი ყოველთვის ქართულენოვანი იყო და ასეთად დარჩა აფხაზეთის საკათალიკოსოს შექმნამდე, რაც ვახუშტი ბაგრატიონის აზრით მოხდა მე-8 საუკუნისათვის. მთელ ეკლესიაში, აფხაზეთის სამეფოს ყოველ კუთხეში აღსდგა და თანდათან ვრცელდებოდა ქართულენოვანი წირვა-ლოცვა.

ბერძნული ენის ქართული ენით შეცვლას დასავლეთ საქართველოში თან სდევდა უსასტიკესი ომები ბიზანტიასა და აფხაზეთის სამეფოს შორის.

„ბიზანტიურ წყაროებში დაცულია ცნობა ბიზანტიელთა სამი სამხედრო ექსპედიციის შესახებ დასავლეთ საქართველოში ... მეცხრე საუკუნის პირველ ნახევარში, რაც სამჯერვე ბიზანტიელთა სასტიკი დამარცხებით დამთავრებულია“ (პ.ინგოროყვა, გ.მერჩულე, გვ. 217).

830-იან წლებში თეოფილე კეისრის დროს აფხაზეთში გაგზავნილი ბიზანტიელთა მრავალრიცხოვანი ჯარი სასტიკად დამარცხდა, 840-იან წლებში ბიზანტიამ ორი დიდი ლაშქრობა განახორციელა დასავლეთ საქართველოში. „ჯარის ერთმა ნაწილმა ხომალდის დამსხვრევა განიცადა და სიცოცხლე შესწირა, სხვები კიდევე, თუმცა ხმელეთზე გადავიდნენ, მაგრამ უბედურება გაიზიარეს. აი ასე დაიღუპა ეს ჯარი“, ამის შემდეგ მომდევნო ომში ბიზანტიელებს 40000 კაცი დაუკარგავთ დასავლეთ საქართველოსთან ომში და სასტიკად დამარცხებულან (იქვე, გვ. 218).

ამის შემდეგ ბიზანტიას აღარ უღაშქრია დასავლეთ საქართველოში. ეს იმას ნიშნავს, რომ მან სცნო აფხაზეთის სამეფოსა და აგრეთვე აფხაზეთის საკათალიკოსოს არსებობაც.

„ასე გამოიჭედა ამ ბრძოლაში ქართველი ხალხის თავისუფლება“ (იქვე, გვ. 218).

ამის შემდეგ ეკლესიებიდან ბერძნული ენის შეცვლას ქართული ენით ხელს ვეღარ შეუშლიდა იმპერია. „...ბერძნული ენა, ბიზანტიის ხანგრძლივი მდგომარეობის შედეგად გაბატონებული დასავლეთ საქართველოში, როგორც მთავარი სახელმწიფო და საეკლესიო ენა, განდევნილ იქმნა და ბერძნულის ადგილი მთლიანად ქართულმა დაიჭირა, ქართული ენა გამოცხადებულია ერთადერთ სახელმწიფო ენად, ქართული ენა გაბატონდა საზოგადოებრივი ცხოვრების ყველა ასპარეზზე. განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი იყო ის ფაქტი, რომ ბერძნული ენა განდევნილ იქმნა თვით ეკლესიიდანაც, აქაც ბერძნული ქართულმა შესცვალა. თუ გავითვალისწინებთ იმ გარემოებას, თუ რა მონოპოლიური მდგომარეობა ეჭირა ეკლესიას განათლების საქმეში საშუალო საუკუნეთა პირობებში, როდესაც განათლება და მწიგნობრობა უპირველესად ეკლესიის ხელ ქვეშ ვითარდებოდა, განათლებისა და მწიგნობრობის მთავარ ცენტრებს უმთავრესად მონასტრები და ეკლესიის გავლენის ქვეშ მყოფი სასწავლებლები და სკოლები შეადგენდნენ. ადვილად წარმოსადგენია, თუ რა განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონია ბერძნული ენის ნაცვლად ქართულის შემოღებას ეკლესიაში. ეს უდიდესი მნიშვნელობის რეფორმა, შეცვლა ეკლესიაში ბერძნული ენისა ქართულით, შესაძლებელი გახდა ჩატარებულიყო იმის შემდეგ, რომ „აფხაზთა“ სამეფოს ხელისუფლებამ დასავლეთ საქართველოს ეკლესია, რომელიც იერარქიულად დაკავშირებული იყო ბიზანტიის საიმპერიო ეკლესიასთან, კონსტანტინეპოლის პატრიარქთან, ჩამოაშორა კონსტანტინეპოლს და დაუკავშირა ქართლის (იბერიის) საკათალიკოსოს. ამრიგად, ხანა „აფხაზთა“ სამეფოსი - ეს არის ეპოქა ქართული საზოგადოებრივი პოლიტიკის სრული და საბოლოო გამარჯვებისა დასავლეთ საქართველოში“ (იქვე, გვ.220).

უფრო მეტიც, დასავლეთ საქართველოს ეკლესიიდან ბერძნული ენის განდევნის შემდგომ იქ აყვავებას იწყებს ქართული კულტურა, ქართული ლიტერატურა, „... აფხაზეთის სამეფო ამ დროს გამხდარა ერთ-ერთი ცენტრი ქართული საეკლესიო მწერლობისა, აფხაზეთის სამეფოს ხელისუფლების საგანგებო მფარველობის ქვეშ“ (იქვე, გვ. 221). პ.ინგოროყვა თავის შესანიშნავ თხზულებაში „გიორგი მერჩულე“ მსჯელობს დასავლეთ საქართველოში მოღვაწე ქართველი ლიტერატორების შესახებ (ქართულის გარდა იქ სხვაენოვანი არ იქმნებოდა).

„...ქართულ ენაზე იწერებოდა ამ ეპოქაში როგორც საეკლესიო მწერლობის ძეგლები, ისე საისტორიო მწერლობის ძეგლები“ (იქვე, გვ. 222).

აფხაზთა მეფეები თვითვე ყოფილან შემკვეთნი და მფარველნი ქართველი კულტურის მოღვაწეებისა, მოყვარულნი ქართული პოეზიისა და მწერლობისა (იქვე, გვ. 222).

ცხადია, ერთადერთი მიზეზი იმისა, რომ უცხოელთაგან გათავისუფლების შემდეგ აფხაზეთის სახელმწიფო, საეკლესიო, კულტურისა და ადმინისტრაციის ენად ქართული ენა გამოცხადდა, იყო ის, რომ აფხაზეთის სამეფოს მოსახლეობა იყო ქართული. აფხაზეთის სამეფო ქართველთა სამეფოს წარმოადგენდა, სწორედ ამიტომაც უწოდებდნენ დასავლეთ საქართველოს უცხოელები „ქვემო იბერიას“. დასავლეთ საქართველოს საკათალიკოსოს ცენტრი მთავსებულ იქნა ბიჭვინთაში. ამის შემდეგ ბიჭვინთაში თითქმის 800 წელი - XVI საუკუნემდე მხოლოდ და მხოლოდ ქართულენოვანი წირვა-ლოცვა გაისმოდა და ქართული ენით ადიდებდნენ უფალ ღმერთს მღვდელმსახურნი. აფხაზეთის საკათალიკოსოს მთავარი რეზიდენცია ბიჭვინთაში იყო.

ბიჭვინთა ადრე წარმოადგენდა ქრისტიანობის ერთ-ერთ უმთავრეს ცენტრს აფხაზეთში, IV საუკუნეში აქ ეპისკოპოსი იჯდა, იმ დროისათვის ეს ქვეყანა – აბაზგია – ვიდრე მდინარე ეგრისწყლამდე იმპერიაში შედიოდა და, ცხადია, ბიჭვინთის ეკლესიაც ბერძნული იყო. ქრისტიანობა როგორც ეგრისში, ისე აბაზგიაში IV საუკუნიდანვე ფუნქციონირებდა იყო, ამიტომაც ცნობები, რომელნიც VI საუკუნის ამბებს შეეხებიან ქრისტიანობასთან დაკავშირებით, არასწორად არის ახსნილი. VI საუკუნეში ლაზეთის ერთ მეფეს კონსტანტინეპოლში ქრისტიანობა მიუღია, ამიტომაც მიიჩნევენ, რომ ეგრისსა და აფხაზეთში VI საუკუნიდან გავრცელდა ქრისტიანობა. ეგრისის მიმართ ასეთი სიმცდარე არქეოლოგიამ დაადასტურა. აფხაზეთის ქართულენოვანი საკათალიკოსოს დაარსების შემდეგ ძველი ბერძნულენოვანი ცენტრი აბაზგიის საარქიეპისკოპოსო გაუქმებიათ, ხოლო ახალი ქართულენოვანი ცენტრი ბიჭვინთაში დაუარსებიათ (ასევე ნიკოფსიაშიც გაუქმებიათ ბერძნულენოვანი საეპისკოპოსო) და სწორედ ამ დროისათვის (და არა VI საუკუნეში, იუსტინიანეს დროს), აუგიათ ბიჭვინთის საკათალიკოსო ტაძარი – „ქართული კლასიკური ხუროთმოძღვრების ძეგლი“.

ასევე ვარციხის, როდოპოლისის საეპისკოპოსო კათედრის ნაცვლად ქუთაისში ქართულენოვანი საეპისკოპოსო დაუარსებიათ.

„აფხაზეთის მეფე გიორგი II-ის დროს (922-957) გაუქმებულ იქნა ზღვის სანაპირო ფასისის კათედრა და იგი გადატანილ იქნა შიდა მხარეში – ახალ ცენტრში – ჭყონდიდში“ (იქვე, გვ. 249).

ბედიამი გადაუტანიათ ძიღანების (გუდაყვის) კათედრა. აფხაზეთში იქმნებოდა მხოლოდ ზოგადქართული ხასიათის არქიტექტურული ძეგლები, საეკლესიო და სამონასტრო შენობები, ქართული სასულიერო არქიტექტურის სტილით აშენებული სამნავიანი ბაზილიკები, მხოლოდ საქართველოსათვის დამახასიათებელი სამეკლესიანი ბაზილიკები, ჯვრის ტიპის გუმბათოვანი ტაძრები იმ თავისებურებით, რომელიც მხოლოდ ქართული ძეგლებისათვისაა დამახასიათებელი. აფხაზეთში (იგულისხმება საკუთრივ აფხაზეთი) არ ჩამოყალიბებულა არც ერთი თავისებური, მხოლოდ ამ რეგიონისათვის დამახასიათებელი არქიტექტურული ტიპი. მართალია, მათ გააჩნდათ რაღაც ლოკალური თავისებურებები, მაგრამ არა ისეთი ხარისხისა, რითაც, ვთქვათ, კახეთის ძეგლები განსხვავდება ქართლის ძეგლებისაგან ან ტაო-კლარჯეთისა ეგრისის ძეგლებისაგან (გ.ჩუბინაშვილი).

ბერძნული უღლის გადაგდების შემდეგ საკუთრივ აფხაზეთის (ე.ი. მდინარე კოდორის იქით მცხოვრებ) მოსახლეობას არ შეუქმნია თავისი ანბანი, მათი ენა არ ყოფილა მიღებული სახელმწიფო და ადმინისტრაციული და არც საეკლესიო საჭიროებისათვის. ის გამოყენებული არ ყოფილა არც კულტურის, არც ადმინისტრაციულ სფეროში, მაშინ, როცა მთელ დასავლეთ საქართველოს სწორედ ამ კუთხიდან გამოსული დინასტია მართავდა და ამიტომაც მთელ ვრცელ ქვეყანას „აფხაზთა სამეფო“ ეწოდა. ამის მიზეზი ის ყოფილა, რომ აფხაზები „ქართული ეთნიკური ერთობის განუყოფელ ნაწილს წარმოადგენდნენ ისევე, როგორც ეგრისელნი, სვანნი, კახნი ან მესხნი“ (ნ.ბერძენიშვილი). სწორედ ამიტომ იღვწოდნენ აფხაზთა მეფეები ქართული კულტურის, ქართული სახელმწიფოებრიობისა და ეკლესიის აყვავებისათვის (მ.ლორთქიფანიძე).

აფხაზეთის სამეფოში „...შეიქმნა ქართული აგიოგრაფიული, ჰიმნოგრაფიული თხზულებები, აიგო ქართული ხუროთმოძღვრების ძეგლები, აფხაზთა მეფეების კარზე ქართულად დაიწერა აფხაზეთის მეფეთა ისტორია, აფხაზთა სამეფო აქტიურად მონაწილეობდა იმ დიდ ეროვნულ ბრძოლაში, რომლის საბოლოო შედეგი ქართული ქვეყნების ერთ სახელმწიფოდ გაერთიანება იყო“.

აფხაზთა სახელმწიფო ქართული სახელმწიფო რომ არ ყოფილიყო, მისი დედაქალაქი იქნებოდა არა ქართული მოსახლეობის შუაგულში მყოფი, ძველი ქართული სახელმწიფოებრიობისა და კულტურის ცენტრი ქუთაისი, არამედ ანაკოფია (აფხაზეთის საერისთავოს ცენტრი), ეკლესია არ გამოეყოფოდა კონსტანტინეპოლის სამწყსოს, და თუ გამოეყოფოდა, ჩამოყალიბდებოდა საკუთრივ აფხაზეთის ეკლესიად, არ დაამკვიდრებდა წირვა-ლოცვას ქართულ ენაზე და არ შეუერთდებოდა მცხეთის საკათალიკოსოს. იმჟამად IX-X საუკუნეების შემდეგ კი არ გადადის ხელისუფლება ქართველი მეფეების ხელში, არამედ ერთიანი ფეოდალური საქართველოს პირველი მეფე ბაგრატ ბაგრატიონი აფხაზთა მეფეების კანონიერი მემკვიდრე იყო ჩამომავლობითაც (დედის ხაზით) და მათი სახელმწიფოებრივი პოლიტიკის გამგრძელებელიც.

X ს-ის 80-იანი წლებიდან ცნება „აფხაზეთის“ და „აფხაზის“ მნიშვნელობა კიდევ უფრო ფართოვდება. ერთიანი საქართველოს პირველი მეფეების ტიტულატურაში პირველ ადგილზე იდგა „მეფე აფხაზთა“, რადგან, როგორც ბაგრატიონთა სახლის „ქართველი მეფის“, ასევე დასავლეთ საქართველოს სამეფო სახლის „აფხაზთა მეფის“ ერთადერთი კანონიერი მემკვიდრე ბაგრატის ჯერ „აფხაზთა მეფედ“ (ე.ი. დასავლეთ საქართველოს მეფედ) აკურთხეს, ხოლო მისი წინაპარი „ქართველთა მეფის“ გარდაცვალების შემდეგ მიიღო მან „ქართველთა მეფის“ ტიტული. კახეთ-ჰერეთის შემოერთების შემდეგ ჰერთა და კახთა მეფის ტიტულები და ერთიანი

ქართული ფეოდალური სახელმწიფოს მეფეთა ტიტულატურა ამ ეტაპზე ასე გაიძარცვა: მეფე აფხაზთა, ქართველთა, ჰერთა, კახთა.

ამის შემდეგ რიგ უცხოურ წყაროებში „აფხაზეთი“ ნიშნავს მთელ საქართველოს, „აფხაზი“, საერთოდ, ქართველის მნიშვნელობით იხმარებოდა. აღნიშნულ საკითხზე ვრცელი ლიტერატურა არსებობს და დადასტურებულია, რომ რუსული წერილობითი წყაროების „აბასგი“, სომხურ-არაბულ-სპარსული წყაროების „აფხაზი“ და სხვა, ზოგადად, როგორც წესი, ქართველს ნიშნავს.

იმდროინდელ ქართულ წყაროებში „აფხაზი“ ნიშნავს ზოგადად ქართველს, დასავლელ ქართველს, და, საკუთრივ, აფხაზს.“ (მ.ლორთქიფანიძე, „არა უწყიან თუ...“, გაზ. ლიტ. საქ., 16.11.90 წ.).

შეიძლება დაისვას კითხვა: საეკლესიო სამართლის მიხედვით რამდენად შესაძლებელი იყო, ქართველ ხალხს ჰქონოდა ორი ავტოკეფალური ეკლესია, საკათალიკოსო, თავისი ქვეყნის სხვადასხვა კუთხეებში. პასუხის გაცემამდე უნდა ითქვას, რომ, მართალია, ბერძნულ და უცხოურ წყაროებში ქვემო ივერიის, ანუ აფხაზეთის საკათალიკოსო იხსენება ავტოკეფალურ ეკლესიად, მაგრამ ის ავტოკეფალური, ანუ დამოუკიდებელი იყო სწორედ უცხოური ეკლესიების მიმართ. ხოლო მცხეთის, ანუ ზემო ივერიის საკათალიკოსოსთან მას გააჩნდა უფროს-უმცროსობითი დამოკიდებულება, სწორედ ამით იყო გამოწვეული ის, რომ აფხაზეთის საკათალიკოსო მბრძანებდა მცხეთის საკათალიკოსოდან. ასეთი დამოკიდებულება განსაკუთრებით გამოჩნდა შემდგომ საუკუნეებში. რაც შეეხება აფხაზეთის საკათალიკოსოს დაარსების სამართლებრივ საფუძვლებს, საეკლესიო კანონების თანახმად, ყოველი სახელმწიფოს შიგნით შესაძლებელი არის დაარსებული იქნეს ეკლესია. საეკლესიო საზღვრები უნდა ემთხვეოდეს სახელმწიფო ადმინისტრაციულ საზღვრებს. ამ მიზეზთა გამო აფხაზეთის სამეფოს, როგორც ქართული სუვერენული სახელმწიფოს, წარმოქმნამ სამართლებრივი საფუძვლები შეუქმნა ამ სახელმწიფოს შიგნით დამოუკიდებელი ეკლესიის არსებობას.

ერთიანი ქართული სახელმწიფოებრიობის აღდგენის შემდგომ XI ს. ეპოქაში შეიქმნა სამართლებრივი საფუძვლები საეკლესიო გაერთიანებისთვისაც. ერთიანი სახელმწიფოში გაერთიანდნენ აფხაზეთისა და მცხეთის საკათალიკოსოები ერთ საპატრიარქოდ. დაარსებულ იქნა საქართველოს საპატრიარქო X საუკუნის ბოლოსა და XI საუკუნის დასაწყისში. პირველი პატრიარქი იყო მელქისედეკი.

საპატრიარქოს მოწყობის სტრუქტურა ისეთი იყო, რომ მასში შედიოდა ორი საეკლესიო სამთავრო: მცხეთის (ანუ ქართლის) საკათალიკოსო, ბიჭვინთის (ანუ აფხაზეთის) საკათალიკოსო. აქედან ჩანს, რომ საპატრიარქოს შექმნის დროს აფხაზეთის საკათალიკოსო არ გაუქმებულა, როგორც ადმინისტრაციული ერთეული. მან შეინარჩუნა ძველი შინაგანი სტრუქტურები. საერთოდ, ქართულ საპატრიარქოში საკათალიკოსოები იმ ფორმით არსებობდნენ, როგორც ბერძნულ საპატრიარქოში სამიტროპოლიტოები. ბერძნულ სამიტროპოლიტოებში ერთ-ერთი რომელიმე დიდი ქალაქის ეპისკოპოსი წარმოადგენდა უფროსს, ანუ მთავარს და მას ექვემდებარებოდნენ მის ხელქვეით მყოფი საეპისკოპოსოების მეთაურები – ეპისკოპოსები. სამიტროპოლიტოებში ათეულობით საეპისკოპოსო არსებობდა, ხოლო მიტროპოლიტი, თავის მხრივ, ექვემდებარებოდა პატრიარქს. ასევე იყო მოწყობილი ქართული საკათალიკოსოებიც. აფხაზეთის კათალიკოსს ექვემდებარებოდნენ დასავლეთ საქართველოს ათეულობით ეპისკოპოსები, ხოლო, თავის მხრივ, ის ექვემდებარებოდა საქართველოს პატრიარქს. საპატრიარქო სტრუქტურა ისეთი იყო, რომ საქართველოს პატრიარქი იმავდროულად წარმოადგენდა ქართლის კათალიკოსს. ესე იგი, მას ორი ტახტი ეკებოდა საქართველოს პატრიარქისა და ქართლის კათალიკოსისა, ამიტომაც შემდგომ უწოდეს კიდეც კათალიკოს-პატრიარქი.

საქართველოს საპატრიარქოს მოწყობის ასეთი სტრუქტურა ეფუძნებოდა ქართული სახელმწიფოს ერთიანობას, ხოლო იმის შემდეგ, რაც XV საუკუნისათვის სახელმწიფოს ერთიანობას ბზარი შეეპარა, საეკლესიო ერთიანობაც მოიშალა, რამაც ასახვა ჰპოვა დოკუმენტში, რომელსაც „მცნებაი სასჯულო“ ეწოდა. XV საუკუნის შემდეგ აფხაზეთის საკათალიკოსომ მცხეთის მიმართ მოიპოვა გარკვეული ადმინისტრაციული დამოუკიდებლობა მბრძანებლის ადგილზე კურთხევის ჩათვლით. აღნიშნული დოკუმენტის განხილვამდე უნდა ითქვას, რომ როგორც VIII-X, ისე XI-XV საუკუნეებში, და, ასევე 1820 წლამდე, რუსეთის მიერ მის გაუქმებამდე, აფხაზეთის საკათალიკოსო სასვებით ქართულენოვან ეკლესიას წარმოადგენდა.

ამას ნათლად უჩვენებს მრავალი მაგალითი, რომელთაგან ზოგიერთი ამჟამად ხელშეუხებელია. მაგალითად, ლიხნის ტაძრის ფრესკების ქართულენოვანი წარწერები. საკუთრივ აფხაზეთში არსებული მრავალი ქართულენოვანი საეპისკოპოსო (ცენტრები მწიგნობრობა-განათლებისა), რომელნიც ერთიანი საქართველოს სახელმწიფო რღვევა-დაუძღურების შემდეგ კავკასიის მთებიდან შემოჭრილი წარმართების (ადილე-ჩერქეზ-აფსარების) მიერ იქნა უწყალოდ განადგურებული. ჩრდილოელი წარმართების თავდასხმების დროს მოქვის დიდებული ტაძრიდან

საქართველოს ცენტრებში, კერძოდ, ჰყონდიდში გადმოუტანიათ ნივთები. „მარტვილის ტაძარში დაცულია შუატანის ტყავის სახარება, მრავლის სურათებით შემკული და უმაღლესის ხელოვნებით დახატული. ღიდად ცნობილი არქეოლოგი კონდაკოვი გააცვიფრა ამ სურათების უმწვერვალესმან ხელოვნებამ, რომლის მსგავსი, მისსავე მოწმობით, სხვა არ იპოვება საქართველოში და იშვიათია მთელს დედამიწაზე. აღმატებულის ხელოვნებით არის გამოყვანილი აგრეთვე ასომთავრული ასოები ...ყველა წარწერათაგან სჩანს, რომ სახარება დაწერილი ყოფილა მოქვის ტაძრისათვის და, როგორც სჩანს, აფხაზეთში ქრისტიანობის დამცირების შემდეგ (XVII-XVIII საუკ.) ეს სახარება მარტვილში მიუტანიათ. მოქვის ხატები კი ასვენია ზოფს და ზუგდიდს“ (თ. ჟორდანიას, ქრონიკები II, გვ. 172).

ქართული ენით ევედრებოდნენ ღმერთს აფხაზი ღვთისმსახურებიც საუკუნეთა მანძილზე. ეს ჩანს წარწერებიდან მოქვის სახარებისა - „მოქვის ღვთისა მშობელო შეიწყალე სული თქვენ წინა მღებისა მოქველ მთავარეპისკოპოსისა აბრაჰამისა“; „ყოვლად წმიდაო დედოფალო ღვთისმშობელო დაიცევ და შეიწყალე ორთავე ცხოვრებასა შიგან მოქვისა მეტრაპეზე გიორგი დეკანოზი“; „ღიღება ღმერთსა სრულ მყოფელსა ყოვლისა კეთილისასა, დაიწერა წმიდა ესე ოთხთავი დასაბამითგან წელთა 1300“; და ბოლოს „...ჩვენნი სახარებანი პირველითგან წმიდად თარგმნილია და კეთილად ხანმეტნიცა და საბაწმინდურიცა...“ (იქვე, გვ. 173).

როგორც ზემოთ მოყვანილიდან ჩანს, მოქვის სახარების მეპატრონენი, მოქვის ღვთისმსახურნი „ჩვენ სახარებას“ უწოდებენ ძველქართული ხანმეტი და საბაწმინდური რედაქციები ცნობილია VIII საუკუნის შემდეგ. მოქველი ღვთისმსახურნი თავიანთ თავს აკუთვნებდნენ ქართველ ხალხს და ამიტომაც წერდნენ: „ჩვენნი სახარებანი პირველთაგან წმიდად თარგმნილია“. ე.ი. IV-VI საუკუნეებშიც ხანმეტობისას და შემდეგაც.

ამავე მოქვის სახარების წარწერებიდან ჩანს, რომ 1300 წლამდე მოქველი მთავარეპისკოპოსი ყოფილა აბრაჰამი, მის შემდეგ მოქველი მთავარეპისკოპოსია დანიელი, შემდგომ ეპოქაში XVI საუკუნისათვის მოქველი მთავარეპისკოპოსია ფილიპე ჩხეტიძე (უფრო ადრე, 1438 წლისათვის მოქველი მთავარეპისკოპოსი ყოფილა რომანოზი, XVI საუკუნეში მთავარეპისკოპოსი გრიგოლ მაგძნის ძე, ექვთიმე საყვარელიძე, რომელიც შემდეგ 1605 წლიდან აფხაზეთის კათალიკოსი გამხდარა, შემდეგ ანდრია საყვარელიძე, XVII ს-ში - იაკობი (იხ. იქვე, გვ. 174). აქედან ჩანს, რომ მოქვის ღვთისმსახურებს არავითარი კავშირი არა აქვთ აფხარულ-ადილურ სამყაროსთან, ისინი მხოლოდ და მხოლოდ ქართულ ეთნოსს განეკუთვნებიან.

აფხაზეთის ეთნიკური შემადგენლობის განსაზღვრისათვის ძალზე მნიშვნელოვანია ის ფაქტი, რომ აფხაზეთის კათალიკოზი ექვთიმე საყვარელიძე ბიჭვინთის სახელოვან ტაძარს (1600 წლისათვის) სხვა წმიდა წიგნებთან ერთად სწირავს „ქართლის ცხოვრებას“. კერძოდ, მას ბიჭვინთისათვის შეუწირავს შემდეგი წიგნები: „ერთი ოქროს კონდაკი მეღვინით დახატული, ერთი სხვაი ეტრატისაი კონდაკი... ერთი ჟამნი, ერთი დავითნი, ერთი კურთხევაი... ერთი ქართლის ცხოვრებაი დახატული“ (ქართული სამართლის ძეგლები, III, გვ. 387). „ქართლის ცხოვრება“ - წმიდა წიგნების გვერდით, წმიდა წიგნების რანგშია აყვანილი აფხაზეთა კათალიკოსების მიერ. აფხაზეთის საკათალიკოსოს ათასწლოვანი ისტორიის მანძილზე ჩვენთვის ცნობილი ყველა კათალიკოსი ქართველი იყო და არც შეიძლებოდა „ქვემო ივერიის“ ეკლესიის მეთაური ქართველი რომ არ ყოფილიყო. ამის ერთადერთი მიზეზი ის იყო, რომ აფხაზეთის საკათალიკოსოს მრევლი - ეროვნებით, გვარიშვილობით წარმოადგენდნენ, და სწორედ ასე წერს ერთი აფხაზეთის კათალიკოსი თავის სამწყსოს შესახებ. კათალიკოსი გრიგოლ ლორთქიფანიძე აფხაზეთის ეკლესიის სამწყსოს ქართველებს უწოდებს და წერს, რომ ქართველთა შემწე და მფარველმა ღვთისმშობელმა ქართველი მრევლისათვის გამოაგზავნა აფხაზეთში (ე.ი. ქვემო ივერიაში) ანდრია მოციქული (იხ. ქვემოთ).

აფხაზეთის ათეულობით კათალიკოზთაგან მოღწეულია ზოგიერთის გვარი: მალაქია აბაშიძე (1529-1632), ევდემოზ ჩხეტიძე (1557-1578), ექვთიმე I საყვარელიძე (1578-1605), 1600 წლისათვის აფხაზეთის კათალიკოსია ევდემონ საყვარელიძე (ქართული სამართლის ძეგლები, III, გვ. 386), XVII ს. 20-იან წლებში აფხაზეთის კათალიკოსია მალაქია გურიელი (1616-1639) (იქვე, გვ. 482); მაქსიმე მაჭუტაძე (1639-1657); XVII ს. 50-იან წლებში აფხაზეთის კათალიკოსია ზაქარია ქვარიანი (1657-1660), სვიმონ ჩხეტიძე (1660-1666), ევდემოზ II საყვარელიძე (1666-1669), ექვთიმე II საყვარელიძე (1669-1673), დავით ნემსაძე (1673-1696), გრიგოლ ლორთქიფანიძე (1696-1742), გერმანე წულუკიძე - ბესარიონ ერისთავი (1755-1769) (რაჭის შტო ერისთავებისა) (იქვე, გვ. 880); 70-იან წლებში - აფხაზეთის კათალიკოსია იოსებ ბაგრატიონი (მეფის ძე) (იქვე, გვ. 885), მაქსიმე ათაბაგი (1776-1795).

იმის შემდეგ, რაც ქართლისა და კახეთის სამეფოები იქცა სპარსეთის ვასალურ ქვეყნებად XVII საუკუნეში, დასავლეთ საქართველოს პოლიტიკური ერთეულები (იმერეთის სამეფო და სამთავროები) შედარებით თავისუფლებით სარგებლობდნენ, ამის გამო აფხაზეთის საკათალიკოსო, რომელიც მოიცავდა მთელ დასავლეთ საქართველოს, ქართლის შედარებით უფრო გაძლიერდა. აფხაზეთის საკათალიკოსომ თავის თავზე აიღო ქართველობის, ქართული ქრისტიანობის, ანუ მართლმადიდებლური სარწმუნოების ზრუნვის ტვირთი. ეს ის დროა, როცა

სპარსელები და ოსმალები თბილისის სიონის მეჩეთად გადაკეთებას ცდილობდნენ, ხოლო ქართლის ერთ კათალიკოსს სტამბოლში აპატიმრებდნენ, ხოლო მეორეს სპარსელები თბილისის ციხეში ჰკლავდნენ.

იმ უდიდესი მისიის გამო, რომელიც თავის თავზე აიღო აფხაზეთის საკათალიკოსომ, XVII საუკუნის იერუსალიმელი პატრიარქები დაუჩინებთ ამტკიცებდნენ, რომ მათი დროისათვის აფხაზეთის, ანუ როგორც ისინი უწოდებდნენ, „ქვემო იბერიის“ კათალიკოსი უფროსია „ზემო ივერიის“ კათალიკოსთან შედარებით (იხ. ზემოთ). ცხადია, ასეთი მტკიცებანი იმ წუთიერი დაკვირვების შედეგი იყო და არა ობიექტური სურათი.

სწორედ ქართველი ერის უდიდესი კრიზისის დროს, საქართველოს ერთიანი სამეფოს დაშლის შემდეგ, იერუსალიმელ-ანტიოქიელმა პატრიარქებმა ისარგებლეს მომენტიტ და ქართული ეკლესიის გაერთიანება-გაძლიერების მაგიერ ისურვეს მისი დაქუცმაცება-დანაწილება. XV საუკუნის 70-იან წლებში სახელმწიფოებრივი კრიზისის დროს დასავლეთ საქართველოში ჩასულა იერუსალიმელ-ანტიოქიელი პატრიარქი და მას დასავლეთ საქართველოს ეკლესიისათვის „მიუნიჭებია“ ავტოკეფალია. უკურთხებია ცაიშელ-ბედიელი მთავარეპისკოპოსი იოაკიმე აფხაზეთის კათალიკოსად (იქვე, გვ. 222). ცნობილია, რომ ამის შემდეგ საუკუნეთა მანძილზე აფხაზეთის კათალიკოსს იქვე, დასავლეთ საქართველოში ირჩევდნენ და საერთოდ არ ეკითხებოდნენ ნებართვას არცერთ უცხოელ პატრიარქს, და არც ანტიოქიელ-იერუსალიმელს. XV საუკუნეში ჩამოსული უცხოელი პატრიარქი დასავლელ ქართველმა იერარქებმა გამოიყენეს საქართველოს კათალიკოს-პატრიარქისაგან უფრო მეტი დამოუკიდებლობის მოპოვების მიზნით. აქამდე, როგორც ითქვა, აფხაზეთის საკათალიკოსო წარმოადგენდა ნაწილს საქართველოს საპატრიარქოსი, ამიტომაც აფხაზეთის კათალიკოსის კურთხევა შეიძლებოდა საქართველოს კათალიკოს-პატრიარქის ნებართვით, მის მიერ. ახლა, უკვე ანტიოქიელ-იერუსალიმელი პატრიარქის მიერ „იქმნა გამოძიება და მოკითხვა გუჯართა იადგართა და ვითარ იგი პირველად ქართლისა და აფხაზეთის კათალიკოზნი ანტიოქიისა პატრიარქისაგან იკურთხეოდნან და ჟამთა სიძველისაგან და სოფლისა სივერაგისაგან იყვნეს მრავალნი წესნი შეშლით და გარდაქცევით ვნახეთ ... ვაკურთხეთ კათალიკოზი იოაკიმ მარჯვენაი იერუსალიმისა აფხაზეთისა კათალიკოზი... დავაყენეთ და დავსვით აფხაზეთს, საყდარს მას ანდრია მოციქულისათა, ყოველთა ქრისტიანთა ღიხთ-ამერსა, ოდიშისა, გურიისა და აფხაზეთისა“ (იქვე, გვ. 222).

ამ დროს მოხდა არა აფხაზეთის ეკლესიის დამორჩილება ანტიოქია-იერუსალიმზე, არამედ აფხაზეთის ეკლესია უფლებრივად გაუტოლდა ქართლის საპატრიარქოს და დამოუკიდებელი გახდა მისგან.

ამის შემდეგ აფხაზეთის საკათალიკოსო შეეცადა გამხდარიყო ლიდერი საქართველოს ეკლესიისა, მისი მეთაურები ზოგჯერ სრულიად საქართველოს კათალიკოს-პატრიარქის სახელით გამოდიოდნენ. მაგალითად, მოღწეულია ერთი საბუთი, რომელსაც ადასტურებს სრულიად საქართველოს კათალიკოს-პატრიარქი გრიგოლი, რომელიც იყო არა მცხეთის, არმედ ბიჭვინთის მამამთავარი, „გრიგოლ მწყემსი ქრისტეს მიერ ყოვლისა საქართველოსა კათალიკოზი“ (ქართ. სამართლის ძეგლები, III, გვ. 675). ასე რომ, XV საუკუნის შემდეგ აფხაზეთის საკათალიკოსო ქართლის ეკლესიას კი არ გამოეყო, პირიქით, თავისი თავი ერთადერთ „ქრისტეს მიერ“ დადგენილ „ყოვლისა საქართველოს“ მწყემსად გამოაცხადა.

როგორც ითქვა, აფხაზეთის საკათალიკოსო გარკვეული თვალსაზრისით გაძლიერდა კიდევც, მაგრამ მისი წარმატება შეაჩერა მთიელი წარმართული ტომების შემოსევებმა. მთიელი წარმართი ჩერქეზულ-აფსარული ტომები, უპირველეს ყოვლისა, უტყვდნენ აფხაზეთში არსებულ ეკლესიებსა და მონასტრებს. ქართული სულიერი კულტურის უძველეს კერებში, საეპისკოპოსო თუ სამრევლო ტაძრებში დაგროვილი იყო აურაცხელი განძი, ჩერქეზ-აფსარები ანადგურებდნენ, იტაცებდნენ განძს, არ ინდობდნენ ადამიანებსაც, ძირძველ ქართულ მოსახლეობას. ჩრდილო კავკასიიდან ჩასახლებული მთიელები ქვეყნის სახელის მიხედვით იწოდნენ „აფხაზებად“ და დაუპირისპირდნენ ძველ კულტურას. „მცნებაი სასჯულოში“ აღნიშნავდნენ - „...აფხაზნი ქრისტეანობისაგან სრულიად მიდრეკილ იყვნეს, ქრისტეს მცნებათაგან განშორებულ იყვნეს“ (იქვე, გვ. 222).

აფხაზეთის კათალიკოსებს ასეთ რთულ ვითარებაში მიზნად დაუსახავთ „აფხაზთაგან“ (ანუ უკვე ჩერქეზ-აფსარებისაგან) აყრილი ქართული მოსახლეობა დაესახლებინათ თავიანთ მამულში, ანდა საქართველოს მყუდრო კუთხეებში, 1712 წლის ერთ საბუთში აღინიშნა - „ნაჟანვეს სოფელი აფხაზსა აყვარა“ (იქვე, გვ. 670), სხვა ხვა საბუთებშია: „კიდევ ბიბია ბოლქვაძე აფხაზს ცოლ-შვილიანად წაეყვანა“ (იქვე, გვ. 677). ამიტომაც წერდა წინა საუკუნეთა ერთი საბუთი: აფხაზებმა გარყვნეს სჯული და კათალიკოზობაო. აფხაზეთის კათალიკოსები იხსნიან და ასახლებენ დატყვევებულ მოსახლეობას, ამას მიუთითებს მრავალი საბუთი.

გლეხების ქონებაზე დახარბებული მთიელი წარმართებისათვის საეკლესიო ქონება ნამდვილი ზღაპრული განძი იყო. ქართველ სამღვდელთა მრავალ ასეულ წლოებით ნაგროვები განძი ჰქონდა დაცული აფხაზეთის ეკლესიებში. მხოლოდ ერთი-ორი საბუთიდანაც კი ჩანს, რა აურაცხელი განძი იყო ტაძრებში დაცული: აი, რა ქონება შესწირა ქართველმა მღვდელმთავარმა ბიჭვინთის ტაძარს დაახლოებით 1600 წელს: „ნებითა ღვთისათა არს ევდემონ კათალიკოზის შეწირული: ერთი ოქროს ხატი ... ერთი ოქროს ჯვარი მოთვალმარგალიტული, ერთი ბარძიმი ოქროისა მოთვალმარგალიტული, ერთი ოთხთავი ოქროთ მოჭვდილი მოთვალმარგალიტული... (ეჭვთიძე კათალიკოზის შეწირულობა). ნებითა ღვთისათა შევსწირე მე, აფხაზეთის კათალიკოზმან ეფვთიძე საყვარელისძემან ბიჭვინთისა ღვთისმშობლისა გვირგვინი ოქროისა მოთვალმარგალიტული, ომოფორი მძიმედ მოთვალმარგალიტული, ბისონი საჯვრისა ოქროის ღილეზიანი... ქამარი ოქროისა, ენქერი სირმისაი მძიმედ მოთვალმარგალიტული... ოქროს ხატი მძიმედ მოთვალმარგალიტული... ერთი ფეშხუმი ოქროსა, და ერთი ვერცხლისაი. ერთი ქანარტი ოქროსა მოთვალული... ოქროს კონდაკი... ოქროს ღოსტაქანი...“ (იქვე, გვ. 386), ჩამონათვალი ძვირფასი შეწირულობებისა ძალზე დიდია. XVII ს. 20-იან წლებში მალაქია გურიელმა კათალიკოსმა შესწირა ბიჭვინთას – „ქ. შემეწირავს ჩვენ აფხაზეთის კათალიკოზსა გურიელის ძესა ბატონს მალაქიას ბიჭვინთისა ღვთისმშობლისათვის: ერთი მურასა ყელსაკიდი ხატი... ერთი დიდი ნალბაქი ოქროსა ოთხასის ფლურისა... ერთი კარგი ვერცხლის ჯვარ-სანთელი, ერთი მომარგალიტებული მაზარა... ენქერი მძიმედ მოთვალმარგალიტული რვა ოქროს რგოლითა, შვიდის მომარგალიტულის რგოლითა... ბისონი მოთვალმარგალიტული... ერთი ოქროს ომოფორი... მძიმედ მოთვალმარგალიტული სამი ოქროს ღილითა... ერთი ოქროს ღიდის ღილითა, მურასათ ნაქნარი თხუთმეტი თხუთმეტი ოქროს ღილითა... მომარგალიტული ქამარი... ბისონი სტავრისა მომარგალიტული თვრამეტის ოქროს მუშაბახის ამბრიანის ღილეზითა... ორმოცდაექვსი ყირმიზი იაგუნდი... სხვა მრავალი თვლითა და მარგალიტითა... ორი ოქროს ღილი მურასა მუშაბახისა...“ (იქვე, გვ. 498). ჩამოთვლაც კი ძნელია.

იმავე წლებში მალაქია გურიელი კათალიკოსი კვლავ სწირავს ბიჭვინთას მდიდარ შესაწირავს, მამულებს, სოფლებს, ყმებს, უთვალავ ქონებას, რომელსაც თავად „მცირე შესწირვას“ უწოდებს: „...წმიდის ანდრია მოციქულის ხატი მომიჭვდინებია და თორმეტ საუფლოს კუბოში ჩამისვენებია და ბიჭვინთას დამისვენებია... ამას გარეთ ერთი მძიმედ მოთვალმარგალიტული ოქროს ომოფორი ათასის ფლურისა სრულიად პატიოსანის თვალითა და მარგალიტითა შემკობილი და მისი ოქროს ბუშტებითა... მძიმე ოქროს სირმის... ფირუზისა და ყირმიზის იაგუნდის მეტი არა ზის რა, ეს ღილეზი თვითო ას-ას მარჩილად ნასყიდი არის... სამკლავები ოქროსა ოთხასის ფლურისა მძიმედ მოთვალმარგალიტული... ოქროს მურასა ქამარი პატიოსნის ყირმიზის იაგუნდითა, ლალითა, ნიშაურის ფირუზითა და მარგალიტითა“ (გვ. 499). ერთი სიტყვით, ჩამოთვლა შეუძლებელია.

მთიელი წარმართებისათვის, რომელთაც მაჰმადიანები ჩერქეზებს, ხოლო ქართველები ჯერ აფსარებს, ხოლო აფხაზეთში ჩამოსახლების შემდეგ აფხაზებს უწოდებდნენ, ოქრმრავალი, მარგალიტებითა და ძვირფასი თვლებით ავსებული ბიჭვინთის ტაძარი, აფხაზეთის სხვა ქართული საეპისკოპოსო ტაძრები, რომელთაც ქართული სახელმწიფო ვეღარ იცავდა, ნამდვილ უპატრონო საგანძურს წარმოადგენდა.

ადილე-აფსარებმა საფუძვლიანად გაძარცვეს ჯერ ბიჭვინთის ტაძარი, მასში მხოლოდ მათთვის უსარგებლო ქართული წიგნები დატოვეს, შემდეგ კი აფხაზეთის სხვა ქართული საეპისკოპოსოები.

ბიჭვინთა ქართველმა სამღვდელთა მიატოვა, მათი დიდი ნაწილი, ისე როგორც ტაძრის ყმები და ტაძრის შვილები, ტყვეებად გაჰყიდეს. ბიჭვინთა რომ ჩერქეზ-აფსარების შემოსევების გამო მიუტოვებიათ, ეს ცნობილი იყო უცხოელი-ევროპელი მკვლევარებისთვისაც.

XIX ს. დასაწყისში ამ მხარეში მოგზაური ფრანსუა გამბა წერდა ბიჭვინთის ტაძრის შესახებ – „აქ დღემდე შემორჩენილია ნანგრევები, ან უფრო სწორედ თითქმის მთლიანი კედლები ძველი მონასტრისა, რომელიც დიდი ხნის წინათ ჩერქეზების შემოსევების მოუტოვებიათ“ (გამბა, მოგზაურობა ამიერკავკასიაში, 1987 წ., გვ. 79). ამ დროისათვის ადგილობრივი მოსახლეობის ნაწილი თითქმის გააფსარებულ-გააფხაზებული იყო, მათ კიდევ შემორჩენოდათ ხსოვნის ნაშთი ბიჭვინთისადმი მოწიწებისა.

გამბა წერს: „ჩემს მიერ მოხსენებული მიტოვებული მონასტერი მაჰმადიანი აფხაზებისა და აქ დასახლებული სომხებისათვის შიშისა და თაყვანისცემის ობიექტს წარმოადგენს. აფხაზები ცრუმორწმუნენი არიან, რის გამოც ამ მონასტერში შემორჩენილ ავეჯს, საეკლესიო მორთულობასა და წიგნებს დღესაც კი ეთაყვანებიან. ვერც ერთი აფხაზი, თურქი თუ სომეხი, რომელიც ბიჭვინთაში ჩამოდის, რათა მარილი ბზაში გაცვალოს, ვერ ბედავს ამ ნივთების მკრეხელური ხელი ახლოს. 1821 წელს აქ სავაჭროდ ჩამოსულმა ვილაც სომეხმა ერთ-ერთი წიგნიდან ფურცელი მოიპარა, რომელიც მისთვის უცნობი ასოებით იყო დაწერილი“ (იქვე, გვ. 80).

რაღა იყო დარჩენილი ბიჭვინთის უბრწყინვალესი საკათალიკოსოდან? ურწმუნოთათვის გამოუსადეგარი ქართული წმიდა წიგნები, რომელთაც ფურცელ-ფურცელ ძარცვავდნენ. იქამდე კი არცთუ დიდი ხნით ადრე ბიჭვინთისათვის სისხლის ცრემლ-დანთხეული ქართველი მღვდელმთავრები თავს არ იზოგავდნენ ამ ეკლესიისა და მათი მრევლისათვის. მხოლოდ შეწირულებათა სიის ჩამოწერას სჭირდება დიდი დრო და ენერგია, საგანგებო მონოგრაფია. ჩამოვთვლით მხოლოდ იმ სიგელების, შეწირულების წიგნების სათაურებს, რომელნიც ჩვენ სამღვდელოებას ბიჭვინთის საკათალიკოსოსათვის შეუწირავს. „აფხაზეთის საკათალიკოზო გამოსავალი მოსაკრებლის დათარი“, 1621 წლისა. „შეწირულობის წიგნი მალაქია კათალიკოზისა ბიჭვინთისადმი“ ორჯერ სხვადასხვა წლებში, ერთ-ერთი 1712 წლის (იქვე, გვ. 668), ხოლო შემდგომი შეწირულობა მახლობელ წელს მომხდარა (იქვე, გვ. 675). 1731 წლისათვის არსებობს „შეწირულების წიგნი გაბრიელ წინამძღვრისა ბიჭვინთისადმი“ (იქვე, გვ. 714).

არსებობს 1732 წლის კიდევ ერთი „შეწირულობის წიგნი კათალიკოზ გრიგოლ ლორთქიფანიძისა ბიჭვინთისადმი“ (იქვე, გვ. 716). ხოლო 1733 წლის გრიგოლ ლორთქიფანიძე კვლავ მრავალს სწირავს ბიჭვინთს“ (იქვე, გვ. 718). სწორედ ამ შეწირულობის სიგელში აღნიშნავს აფხაზეთის ნეტარი კათალიკოზი, რომ ბიჭვინთის ღვთისმშობლის, ანუ აფხაზეთის საკათალიკოსოს სამწყსოს ქართველები შეადგენდნენ. კერძოდ, ის ამ სიგელში წერს: „...ვითარცა იგი პეტრე მოციქულსა მიეცა ჰურიანთა მოქცევაი, ხოლო პავლეს წარმართთა ზედა, აგრეთვე პირველ წოდებულსა ანდრეას მოეცა ჩრდილოეთისა ქვეყანა მოქცევად ჩვენებითა წმიდისა ღვთისმშობლისათა, რამეთუ ჩვენ ქართველნი მისნი წილხდომილნი ვართ... ამათ კათალიკოზთა და საჭედ მპყრობელთა ბიჭვინთისა ღვთისმშობლისათა მსახურება საყდრისა დიდად ელვაწად“ (იქვე, გვ. 727). აქედან ჩანს, რომ წმინდა ანდრეას მიერ მოქცეული დასავლეთ საქათველოს, ანუ აფხაზეთის საკათალიკოსოს მრევლს მხოლოდ და მხოლოდ ქართველები შეადგენდნენ. შემდგომ წლებშიც შესწირა ბიჭვინთას გრიგოლ ლორთქიფანიძემ შესაწირავები (იქვე, გვ. 764, 765, 768). შესაწირავი კვლავ განმეორდა შემდგომ წლებშიც (იქვე, გვ. 772). არსებობს ბესარიონ კათალიკოსის (1742-1769) შეწირულობის წიგნი ბიჭვინთისადმი (იქვე, გვ. 880). არსებობს 1770 წლის 15 იანვრით დათარიღებული შეწირულობის წიგნი ბიჭვინთისადმი (იქვე, გვ. 883), იგივე კათალიკოზი 1774 წელსაც სწირავს შესაწირავს ბიჭვინთას (იქვე, გვ. 896) და ა.შ.

ბიჭვინთის დიდებულ ტაძარში თითქმის მთელი 800 წლის მანძილზე, თუ უფრო მეტი ხანით არა, უფალ ღმერთს მხოლოდ და მხოლოდ ქართული ენით ადიდებდნენ.

თუ როგორ პატივს სცემდნენ ქართველი მღვდელმთავრები ბიჭვინთის ღვთისმშობელს, ეს მათი ზეალტაცებული მიმართვიდანაც ჩანს: „ეჰა ასულო მშვენიერო, იოვაკიმის ნაყოფო, სიტკბოებით აღსავსეო, ანას მორჩო, რტო გადაფრენილო, სოლომონის ვენახო, რქა მეწამულო, დავითის ყვავილო, დაბადებულთა სულნელმყოფო, იესეს კვერთხო, დიდებით აღყვავებულო, იუდას შროშანო, დაბადებულთა სამკაულო, იაკობის კიბეო ზეცად მიმართ აღმართებაო, ისაკის ვარდო უბიწოებით აღყვავებულო, აბრამის კვირტო დიდებით აღმოფრჩენილო, სემის დასაბამო, ნათესავთა მშვიდობაო, ნოეს სულისა სამოსელო, დაულპოლველო, ევას ნათელი და მწუხარებისა უჩინო მყოფელო, ადამის დიდებაო, სამოთხეო პირმეტყველო ღმრთისა მამისა მხოლოსა წინათვე გამორჩეულო და ძისა მხოლოსა პირველ საუკუნეთა მამისაგან შობილსა დედად ქალწულებით უთესლოდ მშობელად განწესებულო და სულისა წმიდისა ტაძარო, რომელმან ერთი სამებისაგანი შეიწყნარე და უაღრეს ყოველთა ბუნებათა შევ ძე მხოლოდ შობილი“ (ქართ. სამართლის ძეგლები, ტ. III, გვ. 640), რაოდენ მტკივნეული უნდა ყოფილიყო ქართველებისათვის ბიჭვინთის ტაძრის მოქმედების გაუქმება.

ჩერქეზ-აფსართა თავდასხმის შედეგად ზედიზედ გაუქმდა მოქვის, დრანდის, ბედიის საეპისკოპოსოები და, ცხადია, ბიჭვინთის კათედრაც. უცხოელი მოგზაურები და დამკვირვებლები დაბეჯითებით წერდნენ, რომ აღნიშნულ საეპისკოპოსოთა მოსახლეობას წარმოადგენდნენ ქართველები.

ნ.ბერძენიშვილი წერს: „გრანჟიეს მოწმობა იმითაა საინტერესო, რომ ის მოქვის სამეგრელოში გულისხმობს, მაგრამ კიდევ უფრო საინტერესოა იმით, რომ აქ ის საჭიროდ სცნობს სამოღვაწეოდ შეისწავლოს მეგრული და ქართული, რომ მაშასადამე მოქვის რაიონი მეგრელებით დასახლებული ეგულება (ქართული სახელმწიფო და ქრისტიანობის ენა), რაც მისიონერული მოღვაწეობისათვის აუცილებელია.

აქ რომ იმ დროს სხვა ენის ხალხს ეცხოვრა, გრანჟიე (და მისიონერები) ამ ხალხის ენის შესწავლას ასევე, საფიქრებელია, საჭიროდ დაინახავდნენ... ასე, რომ მოქვის რაიონი (მოქვის საეპისკოპოსო) მე-17 საუკუნის დასაწყისს არა მარტო პოლიტიკურად სამეგრელოა, ის ეთნიკურადაც მეგრელებით არის დასახლებული“ (ნ.ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, 1990, გვ. 612).

ასევე აბსოლუტურად ქართული იყო დრანდისა და ბედიის საეპისკოპოსოები: „ცხადია, რომ დრანდა, ისევე როგორც ბედია, სამეგრელოშია“ (იქვე, გვ. 618). ნ. ბერძენიშვილი ასეთ დასკვნის

გაკეთების დროს ეყრდნობა პატრი იოანესა და სხვათა მოხსენებებს და წერს: „იგულისხმება, რომ დრანდის რაიონი, ისევე როგორც ბედიისა, ქართველებითა დასახლებული“ (იქვე, გვ. 618). თვით ისეთი მკვლევარიც კი, როგორცაა ი. ვორონოვი, რომელსაც აფხაზეთში ქართველობის დანახვა არ სურს, წერს, რომ დრანდის ბოლო ეპისკოპოსი განდევნილ იქნა თავისი კათედრიდან. აფხაზეთის სამთავროს გაფართოების შედეგად, ე.ი. იმის გამო, რომ დრანდის საეპისკოპოსო მოექცა აფხაზ მთიელთა ხელქვეშ და ამის გამო ეპისკოპოსს იქ აღარ ედგომებოდა. ვორონოვი ჩამოთვლის დრანდელი ეპისკოპოსების სახელებს, რომელნიც ცნობილი არიან წყაროებში, ბოლო ეპისკოპოსი გაბრიელი იძულებული გამხდარა XVII საუკუნეში მიეტოვებინა დრანდა, რის შედეგაც ის იერუსალიმში წასულა, ხოლო ვახუშტის დროს კათედრა უკვე გაუქმებულია. მთლიანი წინადადება ასეთია: «Известны имена четырёх Драндских епископов – Федора, жившего в первой половине \ | века, Сабы (Савви), отмеченного в надписи на одной из икон, найденных в Сванетии, Филиппа, который в первой половине \ | + века принимал участие в соборе, созванном по случаю падения нравственности в Имеретии, и Гавриила, вынужденного покинуть Дранду в результате включения этой территории в состав Абхазского княжества в третьей четверти \ | + + века и скончавшегося в Иерусалиме» (В мире архитектурных памятников Абхазии, Москва, 1978 г., стр. 105).

ასეთივე ბედი ეწია, როგორც აღინიშნა, ბიჭვინთის კათედრასაც. ბიჭვინთა საკათალიკოსო ტაძარი იყო და „კათალიკე პატრიარქთა“ საყდარი ბიჭვინთაში მდებარეობდა. ჩვენს ისტორიოგრაფიაში მიღებული თვალსაზრისით, „საკათალიკოსო ტახტი ბიჭვინთიდან გელათში გადმოვიდა 1545-1569 წლებს შორის“ (ბ. ლომინაძე). მიზეზი ჩრდილოელი წარმართული ტომების შემოსევა ყოფილა „...ოსმალების თუ მათი გავლენის ქვეშ მყოფი ჩრდილო ტომების უშუალო შემოტევა აფხაზეთზე, მათმა მიახლოებამ ბიჭვინთისაკენ, უეჭველია, შეაფერხა ქრისტიანული მრევლისა და მასთან ერთად საკათალიკოსო საყმოს ნორმალური განვითარება აფხაზეთში. ომებმა შეაფერხეს კათალიკოსის უშიშარი მისვლა-მოსვლაც სამწყსო საეკლესიო საქმეებზე და საფრთხე შეუქმნეს კათალიკოსის ფიზიკურ არსებობას. ყველა ამ საშინაო და საგარეო პოლიტიკურმა სიტუაციამ XVI საუკუნეში იძულებული გახადა ევდემონ ჩხეტიძე დაეტოვებინა ბიჭვინთა და გადმოენაცვლა გელათში, პოლიტიკურ ცენტრში“ (მ.რეხვიაშვილი, იმერეთის სამეფო, 1989, გვ. 49).

სავარაუდოა, რომ ბიჭვინთამ განაგრძო არსებობა როგორც ერთ-ერთმა რეზიდენციამ კათალიკოსისა, ყოველ შემთხვევაში, სწორედ ბიჭვინთა ითვლებოდა საკათალიკოსო სასულიერო ცენტრად XVIII საუკუნეშიც. ამ საკათალიკოსოს ერთ-ერთ საბუთში აღნიშნული იყო, რომ მისი იურისდიქციის უკიდურეს საზღვარს ჩრდილო-დასავლეთით წარმოადგენდა პუნქტი „კაფა“ – უცხოელები და კერძოდ იტალიელები, რომელთაც შავი ზღვის სანაპიროზე ამ დროისათვის ჰქონდათ თავიანთი ფაქტორიები, სავაჭრო ცენტრები, ყირიმის ნახევარკუნძულს უწოდებდნენ კაფას კუნძულს, ზოგჯერ კი მის აღმოსავლეთ ნაწილს, სადაც მდებარეობდა ქალაქი „კაფა“. კაფასთან საქართველოს შავი ზღვისპირეთს ჰქონდა მჭიდრო კავშირი და მართლაც ჩვენს ქვეყანასთან ვაჭრობას გენუის ხელისუფლება კაფას საშუალებით ახორციელებდა. საქართველოს სამეფო კარიც დაინტერესებული ყოფილა კაფასთან ვაჭრობით და მართლაც ამ პუნქტთან საქართველოს გაცხოველებული ურთიერთობა ჰქონია და ამის გამო ქალაქ კაფაში მრავლად ცხოვრობდნენ ქართველები (ე. მამისთვალაშვილი, საქართველოს შავი ზღვისპირეთის ისტორიიდან, გვ. „სახალხო განათლება“, 18.X.89). კაფას შემდგომში ეწოდა ფეოდოსია და სწორედ კაფა ითვლებოდა აფხაზეთის საკათალიკოსოს იურისდიქციის ერთ-ერთ სასაზღვრო პუნქტად. „კათალიკოზის საკურთხი არს სამწყსო ლიხისა და კაფას შუა, რუსეთის სამზღვარსა და ჭანეთს შუა“ (ქართ. სამართ. ძეგ., II, გვ. 180).

„მცნებაი სასჯულოს“ დაწერის დროისათვის იურისდიქციის საზღვრები ასეა განსაზღვრული: „ლიხთა ამერიისა, ჭოროხისა აქეთ, ოსეთსა აქეთ, ზღვაი პონტოსა აქათ სადა დიდისა ბიჭვინთის საზღვარი მიაწევს“ (ქართ. სამ. ძეგ., III, გვ. 223). საუკუნეთა შემდგომ საკათალიკოსოს საზღვარი ფაქტიურად უკვე რამდენადმე შემცირდა, მაგრამ, აფხაზეთის ახალი მოსახლეობაც, რომელშიც არსებობდნენ ძველი ქრისტიანული დაფენებანი, ასევე ახალი ნახევრად წარმართულიც, თავის თავს ქრისტიანულს უწოდებდა და ჩვენი ეკლესიის მრევლს წარმოადგენდა, მაგრამ ახალ მრევლსა და ძველ მრევლს შორის დიდი განსხვავება იყო და დიდი დრო ესაჭიროებოდა მას ძველი აფხაზეთის მრევლის სიმაღლემდე მისაღწევად.

აფხაზეთის საკათალიკოსომ დასავლეთ საქართველოს ყოველ კუთხეში (სამეგრელოსა, გურიასა, იმერეთსა, რაჭა-ლეჩხუმსა თუ სვანეთში) შეინარჩუნა ძველი სიდიადე და ის ღირსეულად არსებობდა რუსეთის მიერ დასავლეთ საქართველოს ანექსიამდე. იმის შემდეგაც კი, რაც ქართლ-კახეთის სამეფოს მომცველი ზემო ივერიის ეკლესიის ავტოკეფალია რუსებმა უკანონოდ გააუქმეს 1811 წელს, ქვემო იბერიის საკათალიკოსო არსებობას განაგრძობდა 1820 წლამდე

იმერეთის ცნობილ საეკლესიო აჯანყებამდე. მართალია, ამ დროისათვის აფხაზეთის საკათალიკოსო ტახტი თავისუფალი იყო, მაგრამ მის მოსაყდრეს ფაქტიურად წარმოადგენდა ღოსითეთის ქუთათელი მიტროპოლიტი. მის მიერ გაცემული ბოლო საეკლესიო საბუთები 1818 წლით თარიღდება, ეს მიტროპოლიტი რუსის ხელისუფლებმა დააპატიმრეს და ცემითა და სასტიკი ტანჯვით ამოხადეს სული. ამით ფაქტიურად დამთავრდა ქვემო ივერიის, ანუ აფხაზეთის საკათალიკოსოს ათასწლოვანი ისტორია. როგორც ზემო ივერიის, ასევე ქვემო ივერიის ეკლესიები რუსეთის ეკლესიამ მიიერთა, მაგრამ ამის შემდეგაც, საბედნიეროდ, როგორც დასავლეთ, ისე აღმოსავლეთ საქართველოს ეკლესიებში წირვა-ლოცვა ძველებურადვე ქართულ ენაზე მიმდინარეობდა და მიუხედავად დიდი სურვილისა, სლავურმა ენამ ოდნავადაც კი ვერ დაჩრდილა სრულიად საქართველოში ძველი ქართული საეკლესიო ენა და ყოველ კუთხეში ქართველ მრევლს კვლავ ქართველი სამღვდლოება ემსახურებოდა. 20 იანვარი, 1990 წ., ქ. ახალციხე.

მთიელი ადილე-ჩერქეზული - ანუ აფსუათა ტომების ჩამოსახლება აფხაზეთში

XVII საუკუნეში ოდიშის, ანუ სამეგრელოს სამთავროს გამოეყო აფხაზეთი, საზღვარი ამ ორ სამთავროს შორის მდინარე კოდორზე გადიოდა, თუმცა არსებობს XVII ს-ის ოდიშის რუკა, სადაც საზღვარი უფრო დასავლეთით - მდინარე კელასურზე გადის. აფხაზეთის სამთავრო ამ დროს მცირე მხარე იყო, მისი საზღვარი ჩრდილოეთის მიმართულებით არ მოიცავდა ფაქტიურად თანამედროვე გაგრის რაიონის მნიშვნელოვან ნაწილსაც კი, რადგანაც ეს ტერიტორია ამ დროისათვის სამხრეთით წამოწეული ჯიქების ტომს ეჭირა. ხოლო რაც შეეხება სამეგრელოს სამთავროს, ის უკიდურესად იყო გაძლიერებული XVII საუკუნის I ნახევარში, იმდენად, რომ ლევან დადიანი იმერეთის მეფეს ტახტს ეცილებოდა, საზღვარი იმერეთსა და სამეგრელოს შორის ფაქტიურად ქუთაისის მახლობლად გადიოდა.

ეკონომიურად, კულტურულად და საზოგადოებრივი ყოფით აფხაზეთის სამთავროს მცხოვრებნი, ჩრდილო კავკასიიდან ახალი ჩამოსახლებულნი, იმდროინდელი უცხოელი დამკვირვებლების აღწერით, უკიდურესად ჩამორჩენილი იყვნენ, მიწათმოქმედებას არ ეწეოდნენ, არ ჰქონდათ ქალაქები და, ჩანს, სოფლებიც კი (იხ. ქვემოთ). ამ პატარა ქვეყნის მოსახლეობა მცირერიცხოვანი იყო, ხოლო სამეგრელო განვითარებული მიწათმოქმედების, ინტენსიური სოფლის მეურნეობის ქვეყანას წამოადგენდა აფხაზეთთან შედარებით. ოდიში კარგად დასახლებული, ყოველმხრივ განვითარებული, მათ შორის შეიარაღებითა და სამხედრო ტექნიკითაც მოწინავე ქვეყანა იყო.

მიუხედავად ამისა, XVII საუკუნეში მოხდა გასაოცარი მოვლენა - აფხაზეთის პატარა სამთავრომ გაცილებით უფრო ძლიერი და დიდი ოდიშის სამთავრო რამდენჯერმე დაამარცხა, ჩამოაშორა მნიშვნელოვანი მიწა-წყალი, ისე, რომ საზღვარი ზუგდიდს მიუახლოვდა და მდინარე ენგურზე იქნა გავლებული, სამეგრელოს მოსახლეობა დამარცხებებით დაშინდა ისე, რომ შიშით ზვდებოდა სიტყვა „აფხაზის“ ხსენებასაც კი. ისმის კითხვა, როგორ შეძლო პატარა, მცირერიცხოვანი, სოფლის მეურნეობის არ მქონე, განუვითარებელმა მხარემ ძლიერი სამეგრელოს სამთავროს დამარცხება და მისი მიწების დაუფლება? ამ ეპოქაში „აფხაზი“ უკვე ეწოდება იმ ჩრდილოკავკასიელ მთიელებსაც, რომელნიც აფხაზეთის სამთავროში გაბატონდნენ. თანახმად ვახუშტისა, ოდიშის ისტორიული საზღვარი იწყებოდა ანაკოფიასთან, ანუ თანამედროვე ახალ ათონთან. ქალაქი ანაკოფია ბაგრატიონ მეფეებს აუშენებიათ „აწ ოხერ არს და საზღვარი ოდიშისა და აფხაზეთისა. ამ ანაკოფიის აღმოსავლეთ ზღვიდამ მთამდე შეავლო ზღუდე ლევან დადიანმან, აფხაზთა გამოუსვლელიობისათვის, გარნა აწ უქმად არს. ხოლო სიგრძე ოდიშისა არს კავკასის თხემიდან ზღვამდე და ცხენის წყლიდან ზღვამდე და მეორე - ეგრისის წყლიდან ანაკოფიამდე, და განი მისი რიონის მდინარედამ ეგრისის მდინარემდე და მეორე ზღვიდამ კავკასიის თხემამდე“ (ქ.ც. IV, გვ. 782).

როგორც ზემოთ მოყვანილიდან ჩანს, ოდიში ვიწრო მნიშვნელობით ეწოდებოდა ქვეყანას ეგრისწყლიდან ანაკოფიამდე, ანუ ახალ ათონამდე, იგი მოიცავდა თანამედროვე გალის, ოჩამჩირისა, გულრიფშ-სოხუმისა და ნაწილობრივ გუდაუთის რაიონებს, ხოლო ფართო მნიშვნელობით ოდიში ვრცელი ქვეყანა იყო და მისი აღმოსავლეთი საზღვარი მდინარე ცხენისწყალზე, სამხრეთი კი რიონზე გადიოდა. ჩრდილოეთი საზღვარი კავკასიის მთები იყო. ანაკოფია (ახალი ათონი) ოდიშის დასავლეთ საზღვარს წარმოადგენდა, მამასადამე, ცხუმი, დრანდა, მოქვი, ილორი თუ ბედია ოდიშში შედიოდა. ლევან II დადიანის დროს უკვე იწყება ოდიშის საზღვრების ცვლილება, ჩრდილოელი მთიელი ტომების შემოსევები იმდენად დიდი და ინტენსიური ყოფილა, რომ სამეგრელოს მთავარს „აფხაზთა გამოუსვლელიობისათვის“ აუგია დიდი 60-100 კმ. სიგრძის კედელი, რომელიც კელასურთან იწყებოდა.

ამ კედლის შესახებ უნდა ითქვას, რომ მის აგებას მრავალ უცხოელ იმპერატორსა და სახელმწიფოს მიაწერდნენ, მაგრამ თვით ი. ვორონოვიც კი (რომელიც ა. ბაქრაძის თანახმად,

ცდილობს როგორმე დაარწმუნოს მკითხველი, თითქოსდა საქართველოს ისტორიულ პროვინციას, აფხაზეთს, საქართველოსთან არავითარი კავშირი არა აქვს) წერს, რომ ციხე-სიმაგრეთა ეს სისტემა აგებულია ლევან II დადიანის დროს და მისი დანიშნულება იყო „აფხაზების“, ანუ ჩრდილოელი მთიელების ოდიშზე შემოტევის შეჩერება. კელასური, რომელიც ამ დროისათვის საზღვარი გამხდარა ლევან დადიანისა აფხაზეთის სამთავროებს შორის, ცხუმთან ახლოს, მის აღმოსავლეთით მდებარეობს. მაშასადამე, ამ დროისათვის ოდიშს უკვე დაკარგული აქვს ანაკოფია და ცხუმი. კედელი ლევან II-ის დროს აუგიათ დიდი სიჩქარით, ზოგიერთი კოშკი პირდაპირ მიწაზე დაუდგამთ უფუნდამენტოდ, ზოგიერთისათვის კი სათოფურებიც კი არ დაუტანებიათ. მტერს ციხე-კოშკის მშენებლები ელოდნენ დასავლეთისა და ჩრდილოეთის მხრიდან, როგორც ამას ამ ნაგებობის არქიტექტურა უჩვენებს. ი. ვორონოვი წერს: Как выяснилось, общая длина линии обороны Келасурской стены составляет около ста километров. Эта линия прослеживается от устья реки Келасури до села Лекухона (правобережье Ингури) ... врага ждали с Северо-Запада со стороны Сухуми и Цебельды ... Бойницы в башнях расположены во втором этаже, обычно в Северной и Западной стенах ... Несомненно предназначены для огнестрельного оружия... Сооружение во многих своих частях сработано на скорую руку. В одних башнях забыли сделать бойницы. ... Иногда башни ставились без фундамента прямо на траву или полусоженный кустарник ... некоторые участки стены вообще незавершены – успели вырыть только траншею для фундамента ... В последний период своего правления (1640-1657) Леван был вынужден перейти к организованной обороне своих владений, выразившейся в возведении и укреплении фортификационных сооружений на границе с Абхазией. Арканджело Ламберти сообщал, что владельцы Мегрелии «о весьма большими расходами возвели стену длиною в 60 тысяч шагов, и на известном расстоянии в ней находятся башни, охраняемые значительными отрядами стрелков». На карте другого итальянского миссионера, Кастелли, над выразительным изображением Келасурской стены имеется надпись: «Стена в 60 тысяч шагов, для сдерживания абхазов предназначенная» (В мире архитектурных памятников Абхазии, М., 1978, ст. 104).

როგორც ზემოთ აღნიშნა ი. ვორონოვმა, კელასურის კედელი წარმოადგენდა სამეგრელოს სამთავროსათვის „ორგანიზებული თავდაცვის“ საფორტიფიკაციო ნაგებობას. ეს სიმაგრეთა მთელი სისტემა ოდიშზე აფხაზების შესაჩარებლად იყო განსაზღვრული, აგებულ იქნა XVII საუკუნის 40-50-იან წლებში და იცავდა თანამედროვე გულრიფშის, ოჩამჩირის, გალის და ნაწილობრივ ზუგდიდის რაიონის ზღვისპირა, უხვმოსავლიან, სამიწათმოქმედო მხარეებს, ხოლო ამ მხარეთა მომცველი კავკასიონი მთიანეთი უკვე უჭირავთ მთიელ წარმართებს, სწორედ ამიტომ გრძელდება ეს კედელი ზღვისპირეთის პარალელურად, თითქმის 100 კმ-ის სიგრძეზე. ამ დროისათვის, მართალია, მდინარე კოდორის ზღვისპირას მდებარე სანაპიროები კვლავ ქართული მოსახლეობითაა დასახლებული, მაგრამ მთისწინეთსა და მთებში მდებარე ამ მდინარის მარჯვენა სანაპირო უკვე აფხაზ-მთიელებით ყოფილა დაკავებული და საზღვარიც აქ გადიოდა ორ სამთავროს შორის.

დასმულ კითხვაზე, თუ როგორ შეძლო მცირე სამთავრომ ძლიერი სამეგრელოს სამთავროს შევიწროება და მის ხარჯზე თავისი ტერიტორიების გაზრდა, უნდა ვუპასუხოთ, რომ არა მხოლოდ აფხაზეთის სამთავროს მცირერიცხოვანი მოსახლეობა ებრძოდა ოდიშსა და დასავლურ-ქართულ სახელმწიფოებრიობას, არამედ მთელ ჩრდილო-იმიერკავკასიაში მაცხოვრები ჩერქეზულ-ადიღური ტომები, რომელთაც ბაზა აფხაზეთში გააჩნდათ.

ჩრდილოკავკასიელი მებრძოლი ტომების ბრძოლა საქართველოს კუთხეთა წინააღმდეგ ცნობილი ფაქტია. კახეთისა და ქართლის სამეფოებს ებრძოდა ჩრდილო-აღმოსავლეთი იმიერკავკასია, ანუ დაღესტანი, ლეკების საერთო სახელწოდებით. მათ ბაზა გაიჩინეს დაპყრობილ აღმოსავლეთ კახეთში, რომელსაც ჭარ-ბელაქანი ეწოდა. ასევე ებრძოდნენ იმ პერიოდისათვის ქართლის მთიანეთს ოსები.

აფხაზეთში ადიღური, ანუ ჩერქეზული ტომების მასიურ ჩამოსახლებას XVII საუკუნის 20-იანი წლებიდან გააჩნდა თავისი ისტორიული წინამძღვრები. ადიღეების ტომებს (აბაზების, აფსუების და სხვა სახელებით) რამდენიმე ხნით ადრეც შემოუღწევია აფხაზეთში, მაგრამ XVII ს-ში მთიელი მებრძოლები კვლავ მოუწვევია ლევან დადიანისაგან უკიდურესად შეურაცხყოფილ აფხაზეთის მთავარს.

ლევან დადიანს ცოლად ჰყავდა აფხაზეთის მთავრის სორეხ შერვაშიძის ქალი. მალე დალატის თუ ცილისწამების გამო ლევანმა ცოლი გააგდო, ცხვირი და ყურები დააჭრა მას და მამას დაუბრუნა, ხოლო მასთან შექმნილი ორი ვაჟი მოწამვლით მოაკვლევინა, რამაც საშინლად ალაშფოთა აფხაზეთი. ეს მომხდარა 1623 წლისათვის.

არქანჯელო ლამბერტის ცნობით, აფხაზები „დადიანისაგან თავს შეურაცხყოფილად სთვლიდნენ, რადგან მან გააგდო ცოლი, მათი მთავრის ქალი, ამის გამო აფხაზები ისე გაბრაზებული იყვნენ დადიანზე, რომ იმ დროს, როცა დადიანი გართული იყო ძმისაგან დაწყებული ამბოხების დაცხრობის საქმეში, სულ თავს ესხმოდნენ სამეგრელოს საზღვრებს, რომელიც თითქმის სრულიად მოაოხრეს, მცხოვრებლები დაატყვევეს და აფხაზეთში გადაასახლეს“.

დადიანი თავიდან შეტევაზე გადასულა, აფხაზეთი რამდენჯერმე დაულაშქრავს და ხარკიც დაუდვია, 40-იან წლებისათვის სურათი შეიცვალა, აფხაზები შეტევაზე გადასულან ისე, რომ ლევანს სამეგრელოს დასაცავად აღნიშნული კედლის აშენება დასჭირდა.

„განსაკუთრებით გაძლიერდა აფხაზ ფეოდალთა თავდასხმები ოდიშზე 40-იან წლებში, სწორედ იმ დროს, როცა ოდიშის მთავარი იმერეთთან ბრძოლით იყო დაკავებული. დადიანმა აფხაზი ფეოდალების შემოტევის შესაჩერებლად სიმაგრეთა მთელი სისტემა შექმნა აფხაზეთის საზღვარზე... ამ კედელს, რომელშიც შიგადაშიგ დატანებული იყო ხის კოშკები, მორიგეობით იცავდნენ ოდიშის თავდადებისა და ეპისოკპოსების ჯარები... ამ დიდ ღონისძიებათა გატარების შემდეგ დადიანმა დროებით შეძლო აფხაზ ფეოდალთა შემოსევების შეჩერება“ (ნარკვ., IV, გვ. 340).

ოდიშის შეტევა 20-იოდე წელიწადში ღრმა თავდაცვით შეიცვალა. უნდა ვიფიქროთ, რომ დროის ამ მონაკვეთში XVII ს-ის 20-40-იან წლებში აფხაზმა თავადებმა საშველად იხმეს ჩრდილოკავკასიელი ტომები. მათი შეკავება ოდიშმა ვერ შეძლო და სულ 40-იოდე წელში საზღვარი მდინარე კოდორიდან მდინარე ენგურამდე იქნა გადატანილი. აფხაზეთის სამთავროს ტერიტორიის ფართობი 2-ჯერ გაიზარდა ოდიშის ხარჯზე.

ჩრდილოკავკასიელები, კერძოდ, ჩერქეზულ-ადიღური ტომი ჯიქები ადრე ოდიშის მთავრის მიერ გამოიყენებოდა, ახლა კი ოდიშის წინააღმდეგ იქმნა გამოყენებული. ლევან დადიანი „ემეგობრებოდა აფხაზთა, ჯიქთა და სვანთა, რათა შემწე ეყონ... 1621 წლისათვის“ (ქ.ც., IV, გვ. 826), მათ იყენებდა იმერეთის მეფესთან ომში – „მოვიდა ლევან დადიანიცა სპითა ოდიშარ-აფხაზ-ჯიქთა და იქმნა ბრძოლა ძლიერი“ (იქვე, გვ. 826).

აქედან ჩანს, რომ აფხაზ-ჯიქების სამხედრო ძალებს ადრეც იყენებდნენ შიგა ომებისას, ხოლო აფხაზეთის სამთავროსთან ურთიერთობის დაძაბვის შემდეგ ჯიქები და სხვა ჩრდილოკავკასიური ადიღური ტომები თვით აფხაზებს გამოუყენებიათ ოდიშის წინააღმდეგ. საერთოდ, უცხო სამხედრო ძალის გამოყენება იმ დროს ახასიათებდა საქართველოს საზოგადოებას. მაგალითად, 1666 წლისათვის იმერეთის მეფის წინააღმდეგ განწყობილმა სენიამ ჩხეიძემ „მოიყვანა სპანი ოსმალთა, მოიპარა ციხე ქუთაისისა და შეაყენა ოსმალნი“ (ქ.ც., IV, გვ. 838), მსგავსი მიზეზების გამო ოდიშის წინააღმდეგ მებრძოლ აფხაზებს ჯიქებისა თუ ჩერქეზ-აფხარებისათვის, ანუ ჩრდილო კავკასიელი მებრძოლი ტომებისათვის კარები გაუხსნიათ და ისინი აფხაზეთში მიუწვევიათ. თურქებიც ოდიშართა წინააღმდეგ გადმოსულან, მიმხრობიან აფხაზებს. „1634 წლისათვის მათში თურქები შეიჭრნენ სამეგრელოში, დაარბიეს ახლო-მახლო სოფლები და გაძარცვეს დრანდის მონასტერი“ (მ.რეხვიაშვილი, იმერეთის სამეფო, 1989, გვ. 95).

მართლაც, იმჟამინდელი პოლიტიკური მდგომარეობის გამო თურქები ოდიშის ყველა მტერს ემხრობოდნენ. ლევან დადიანმა ნათესაური კავშირი დაამყარა ქართლის მეფე როსტომ ხანთან, სპარსეთის ვასალთან, რამაც თურქეთი ოდიშის წინააღმდეგ განაწყობა და დაუახლოვა აფხაზებს.

აფხაზ-ჩერქეზთა შემოსევები გრიგალისებური იყო, ამიტომაც XVII საუკუნის 60-იანი წლებისათვის მათ უკვე დაუჭერიათ სამეგრელოს ტერიტორია კოდორიდან ეგრისწყალ-ღალიძგამდე, ხოლო 80-იანი წლებისათვის მათ უკვე ღალიძგა-ენგურის შუა მოქცეული ტერიტორია დაიჭირეს და ოდიშის შუაგულს მიუახლოვდნენ.

„...იყო ჭირი დიდი ოდიშისა, ვითარცა აღწვერეთ და უმეტეს აფხაზთაგან, რამეთუ მოვიდოდნენ ნაკებითა და ხმელითა და სტყვევდიან, დაიპყრეს ვიდრე ეგრისის მდინარემდე და დაეშენებოდნენ თვით აფხაზნი და არღარა იყო დრანდას და მოქვს ეპისკოპოსონი,“ – წერს ვახუშტი (ქ.ც., IV, გვ. 845).

„გარნა იყო ოდიშს ჭირი... კვლითა და ყიდვითა ტყვისათა და უმეტეს აფხაზთაგან, რამეთუ მოვიდიან ლაშქრად და აოხრებდიან ქვეყანათა ავაზაკობით და ცხადად“ (იქვე, გვ. 850).

იტალიელი მისიონერი წერდა: „სამეგრელო სამეგრელო აღარ არის, რადგან ომების გამო უკანასკნელ სიგლახეშია ჩავარდნილი, დაქცეული და აოხრებულია. აღარავის ჰყავს საქონელი და ყველას სარჩო აკლია... ახლა კაცს აღარ შეუძლია უშიშრად იყოს, მუდამ აფხაზების შიშია“... აღნიშნულმა ვითარებამ ძლიერ შეარყია ოდიშის თავდაცვითუნარიანობა. ამ გარემოებით ისარგებლეს აფხაზმა ფეოდალებმა და თანდათანობით დაიკავეს ტერიტორია მდ. კოდორიდან

მდ. ენგურამდე. ამ ტერიტორიაზე გაბატონდა აფხაზეთის მთავრის სუსტარ შერვაშიძის ვაჟი სორეხ შერვაშიძე, რომელმაც თავი მთავრად გამოაცხადა. მოსახლეობის დიდი ნაწილი, რა თქმა უნდა, ადგილობრივნი, ოდიშარნი იყვნენ, ფეოდალთა წრეში კი გაბატონებული მდგომარეობა თანდათან აფხაზმა ფეოდალებმა მოიპოვეს.

სორეხ შერვაშიძემ და მისმა სახლიკაცებმა ყვაპუმ მათი მომხრე აფხაზი ფეოდალების დახმარებით რამდენჯერმე სცადეს ენგურის დასავლეთ სანაპიროზე გადასვლა, მაგრამ ყოველთვის უკუგდებულ იქნენ. სამაგიეროდ მტკიცედ დამკვიდრდნენ ოდიშის მთავარ ნაწილში ენგურის მარჯვენა მხარეს. ასე შეიქმნა XVII ს. ბოლოს მდ. ენგური აფხაზეთისა და ოდიშის სამთავროს საზღვრად (ნარკვ., IV, გვ. 354).

უცხოელი დამკვირვებლები, შემდეგ საუკუნეთა მოგზაურები, ქართველი ისტორიკოსები აღწერენ, თუ როგორი უკიდურესი სისასტიკით ეპყრობოდნენ აფსუა დამპყრობები ოდიშის მკვიდრ ქართულ მოსახლეობას, ანუ დღევანდელი გულაუთის, სოხუმ-გულრიფშის, ოჩამჩირის და გალის ტერიტორიაზე მცხოვრებ მოსახლეობას. მათი თარეში შეეხო მთელ დასავლეთ საქართველოს, განსაკუთრებით ზღვისპირეთს და ენგურის მარცხენა სანაპიროსაც. მთიელი ჩერქეზ-ჯიქ-აფსარები ატყვევებდნენ, ყილდნენ, ხოცავდნენ მოსახლეობას, მეურნეობას კი უწყალოდ ანადგურებდნენ, ამის გამო კოდორსა და ენგურს შუა მოქცეული ერთ ღროს აყვავებული მხარე უკაცრიელ გაუდაბურებულ კუთხედ იქცა, რომელსაც უკვე არა ოდიში, არამედ აფხაზეთი ეწოდებოდა. ის უკვე აფხაზეთის მთავრის მიერ იმართებოდა.

„ძალიან გაძნელდა ცხოვრება შავი ზღვის ნაპირებზე, სადაც ტყვის მსყიდველები თარეშობდნენ, განსაკუთრებით აქტიურობდნენ გამაჰმადიანებული აფხაზი ფეოდალები. ვახუშტი ბაგრატიონის ცნობით, აფხაზები „დაუხვდებიან ოსმალთა ნავთა და ლაზ-ჭანთა და უფროსად ოდიშ-გურისას“, აფხაზები დიდი ნავებით მოულოდნელად მიაღებოდნენ ნაპირს, ვისაც მოახელებდნენ, იტაცებდნენ და თურქებზე ყილდნენ ან აფხაზებში ყმებად ასახლებდნენ, აფხაზ მეკობრეებს თურქებიც კი უფრთხოდნენ“ (ნარკვ., IV, გვ. 460).

ისე ძლიერ ძალას წარმოადგენდნენ კაკასიის მთიანეთში დამკვიდრებული ადიღური ტომები, რომ მათი დამორჩილება ისევე უჭირდა თურქეთს, როგორც ირანელებს უჭირდათ დაღესტნის დამორჩილება.

1730 წელს თურქებმა მოაწყვეს დიდი ლაშქრობა ჯიქებისა და მთიელების დასამორჩილებლად, მათ მხარს იმერეთის მეფეც უჭერდა. ეს ლაშქრობა ჩაიშალა, თურქები ჯიქეთში ვეღარ შევიდნენ. მდინარე ეგრისწყალსა (ლალიძეა) და ენგურს შორის მოქცეული ოდიშის ყოფილი ტერიტორიის შემომტკიცების მიზნით აფხაზეთის მთავრის ძემ ყვაპუ შერვაშიძემ, რომელსაც ეს ტერიტორია ერგო, ჩამოსახლა ბზიფის ხეობელი აფხაზები. ასე გაჩნდა პირველად დღევანდელი გალის რაიონში აფსუა მოსახლეობა. მათი ჩამოსახლება მოხდა XVIII ს. დასაწყისში. ოდიშის მეორე ნაწილი, უფრო ჩრდილოეთით მდებარე მდინარე კოდორსა და ლალიძგას შუა მოქცეული ტერიტორია, აფხაზეთის მთავრის მეორე ძეს ერგო. როგორც ითქვა, „ყვაპუ შერვაშიძემ თავის სამფლობელოში ბზიფის ხეობიდან გადმოყვანილი აფხაზები ჩამოსახლა“ (იქვე, გვ. 468).

ჯიქეთშია შერვაშიძეს, რომელსაც მდ. კოდორისა და ლალიძგას შუა მოქცეული მიწა-წყალი ერგო, თავის სამფლობელოშიც, ჩანს, ჩამოუსახლებია აფსარ-აფხაზები, ამიტომაც ძველ მკვიდრ მოსახლეობასთან ერთად დღევანდელ ოჩამჩირის რაიონში აფსუებიც გაჩნდნენ.

XVIII ს. 30-იანი წლებისათვის აფხაზეთის მოსახლეობის ზედაფენას მაჰმადიანობა მიაღებინეს. აქაური მოსახლეობა აქამდე ორ სარწმუნოებრივ ჯგუფად იყო გაყოფილი, ძველი მკვიდრი მოსახლეობა, მათ შორის ზედაფენა, მკვიდრი თავად-აზნაურობა და ქვედაფენა ქრისტიანული იყო, ახლად ჩამოსახლებული მრავალრიცხოვანი ადიღეელები (აფსუები) წარმართებს წარმოადგენდნენ. ჩამოსახლების შემდეგ აფხაზეთში ფაქტიურად გაიმარჯვა წარმართობამ და ქრისტიანობა შესუსტდა. მაგრამ მაინც ზედაფენა, შერვაშიძეთა სამთავრო სახლი, მკვიდრი თავადები ქრისტიანები იყვნენ და ამიტომაც თავიანთ თავს ქართული ეკლესიის ნაწილად და ქართული კულტურის მატარებლებად მიიჩნევდნენ.

მაღალ ფენაში მაჰმადიანობის დანერგვამ ეს ძველ-ქართული ზედაფენა უფრო დაუახლოვა უმრავლესობას – წარმართულ ფენებს, ახალ მოსახლეობისას – აფსუებს, მოსწყვიტა ქართულ ფესვებს. თუმცა მაჰმადიანობა ღრმა არ ყოფილა და აფხაზი მთავრების და თავადების ოჯახებს ქართულ სამყაროსთან კავშირი მთლიანად არ დაუკარგავთ, აქ ძველებურადვე იცოდნენ თავიანთი ძველი დედა-ქართული ენა, დაბალ ფენებში ქართული ენის ცოდნა მალე გადაფარა აფსუათა ენამ. თუმცა ნამდვილ ძირ-ძველ აფხაზებს XVIII საუკუნის დასაწყისში ჯერ კიდევ არ ჰქონდათ დაიწყებული ქართული ენის ცოდნა, როგორც ამას უჩვენებს სულხან-საბა ორბელიანის მაგალითი, როცა მან შორეულ მალტაში ქართული ენის მცოდნე აფხაზი ტყვე იხილა. თურქთა განდევნის შემდეგ გამაჰმადიანებული აფხაზების დიდი ნაწილი – ქრისტიანობას დაუბრუნდა. ამას ხელი არ შეუშლია მათთვის მარცვა-გლეჯაში. „აფხაზები ხშირად გადმოდიოდნენ შეტევაზე სამეგრელო-იმერეთის მიმართულებით. ასეთ შემოსევათა

უმთავრესი მიზანი ბარის მდიდარი რაიონების ძარცვა-გლეჯა და ტყვეების შოვნა იყო“ (იქვე, გვ. 469).

საფიქრებელია, რომ ადიღეველები, ანუ ჩერქეზული ტომები აფხაზეთში ჩამოსახლდნენ ორი გზით. თავდაპირველად XVI საუკუნისათვის, ჩანს, ჯიქები ჩამოსახლებულან შავი ზღვის სანაპიროს გზით და ბიჭვინთამდე მიულწევიათ, შემდგომ რაღაც მიზეზის გამო ჯიქთა ახალ ტალღას და აფხაზეთში იქამდე ჩამოსახლებულ უკვე „აფხაზებად“ სახელდებულ ძველ ჯიქთა შორის წინააღმდეგობა წარმოშობილა, ამიტომაც ლევან დადიანისა და სორეხ შერვაშიძის ომის დროს XVII ს. დასაწყისში ჩერქეზების უფრო ახალი ტალღა ჩრდილო კავკასიიდან ბზიფის ხეობაში კავკასიის უღელტეხილის გზით. მათ შესაკავებლად, როგორც აღინიშნა, ლევან დადიანს 100 კილომეტრიანი ციხე-სიმაგრე აუგია, მაგრამ უშედეგოდ. ძველ ქართულ პროვინცია აფხაზეთში დამკვიდრებულ ადიღე-ჩერქეზებს ქართველებმა „აფხაზები“ უწოდეს ისტორიულ-გეოგრაფიული პროვინციის „აფხაზეთის“ სახელის მიხედვით, ისევე როგორც ეგვიპტეში დამკვიდრებულ არაბებს ამჟამად ეწოდებათ ეგვიპტელები, ხოლო სირიაში, ასირიელთა მიწა-წყალზე დამკვიდრებულ არაბებს – სირიელები. ქართველებიც მსგავსადვე იქცეოდნენ, ყველა დაღესტნურ ტომს ჩვენი წინაპრები „ლეკებს“ უწოდებდნენ „ლეზგების“, ჩვენი მებრძოლი ერთ-ერთი დაღესტნური ტომის, სახელის მიხედვით, ასევე სხვადასხვა ჩერქეზ-აფხაზულ ტომებს, აფხაზეთში დამკვიდრებულთ – აფხაზები ეწოდათ, თუმცა კი ძველ აფხაზებსა და ახალ „აფხაზებს“ შორის ეთნიკური სხვაობა იყო.

ჯიქები, ისევე როგორც ლეკები, უკვე XVI საუკუნიდანვე მოიწვედნენ საქართველოში დასახლებლად, მათ თურქები უწყობდნენ ხელს.

„იმერეთის მეფე კარგად ხედავდა, რომ თურქები მის ქვეყანას სამი მხრიდან უტევენ: სამხრეთ-დასავლეთიდან ზღვისპირეთით – გონიოს გზით, ჩრდილო დასავლეთიდან ჯიქეთ-აფხაზეთის გზით და სამხრეთიდან – სამცხე-საათაბაგოს გზით. თუმცა შემოსევისაგან რომ ქვეყანა ეხსნა, ამისათვის საჭირო იყო სამივე გზის ჩაკეტვა. ამის განსახორციელებლად, უპირველეს ყოვლისა, ბაგრატ მეფემ ყურადღება მიაპყრო ჩრდილო-დასავლეთის საზღვარს. ჯიქნი, რომელნიც ადრევე მოექცნენ თურქების გავლენაში, თავს ესხმოდნენ გურია-ოდიშ-აფხაზეთის ზღვის სანაპირო ზოლს და აოსრებენ. ბაგრატის თაოსნობით გადაწყდა ლაშქრობა მათ დასასჯელად და ჩრდილო-დასავლეთის მხრიდან გზის ჩასაკეტად. 1533 წლის იანვარში მამია გურიელი და მამია დადიანი გაემართნენ სალაშქროდ, პირველი ბრძოლა მოხდა გაგრასთან 30 იანვარს. ამ ბრძოლაში ჯიქები დამარცხდნენ, მაგრამ მეორე დღეს 31 იანვარს, ლალატის შედეგად დადიანისა და გურიელის ჯარი სასტიკად დამარცხდა. თვით დადიანი ამ ბრძოლაში დაიღუპა, ხოლო გურიელი თავისი სამი ძმით, ეპისკოპოსით და ჯარით ტყვედ ჩავარდა“ (მ. რეხვიაშვილი, დას. ნაშრ., გვ. 33).

ეპისკოპოსის მონაწილეობა ამ ომში მოწმობს, თუ რა დიდ ყურადღებას უთმობდა ეკლესია ქართული მიწა-წყლის დაცვას ამ მიმართულებით. მართლაც, ამ მარცხის შემდეგ ჩვენი უკიდურესი საეკლესიო ცენტრი ბიჭვინთა, სადაც ქართველი ერის მატერიალური განძი იყო დაგროვილი, დაუცველი დარჩა. რამდენიმე ათეული წლის შემდეგ ბიჭვინთის სანაპირო უკვე წარმართ ჯიქ-აფხაზებს ჰქონდათ დაჭერილი. საეპისკოპოსო ტახტი ბიჭვინთიდან გელათში იქნა გადატანილი. ასე მოსპეს ადიღეველებმა ქართული ქრისტიანობის საუკუნოვანი დედაქალაქი, მცხეთის ტოლი ბიჭვინთა, რომელიც მხოლოდ მღვდლის ანაბარად იქნა მიტოვებული. თუმცა ადიღე-ჩერქეზების მეორე ტალღამ XVII-ში გაცილებით უფრო უმოწყალოდ მოსპო ქართულენოვანი საეპისკოპოსოები დრანდისა, მოქვისა, ბედიისა, სხვა ეკლესია-მონასტრები, მათ სარწმუნოება სრულიად ვერ აღმოფხვრეს, მაგრამ უკიდურესად კი დასცეს.

არსებობდა მოსაზრება, რომ ძველი და ახალი აფხაზები ერთი ეთნიკური წარმოშობის ხალხია და მათი კულტურის კერები იყვნენ ბიჭვინთის, ბედიის, დრანდის თუ მოქვის საეპისკოპოსოები, თუ ასე იყო, მაშ, რატომღა გაანადგურეს ისინი XVI-XVII საუკუნეებში აფხაზებმა?

ნ. ბერძენიშვილი მიუდგომელია ამ საკითხში. ის წერს, რომ „ძველი აფხაზები სხვა ხალხი იყო, ხოლო ახალი აფხაზები სხვა ეთნიკური კუთვნილების ხალხია. ძველი აფხაზები კულტურულ-კონფესიურად ქართველები იყვნენ, ამიტომ VIII-X საუკუნეებში მთელი დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობას ეწოდა აფხაზები“ (ნ. ბერძენიშვილი, საქ. ისტ. საკითხები, 1990, გვ. 584). დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობის აბსოლუტური უმრავლესობა განსახილველ დროს ქართველები იყვნენ, უფრო მეტიც, XI-XIII საუკუნეებში უცხოელების ერთი ნაწილი მთელი საქართველოს მოსახლეობას უწოდებდა აფხაზებს. ნ. ბერძენიშვილის აზრით, აფხაზეთში შუა საუკუნეებში მოხდა „მთის ჩამოწოლა“, ანუ ჩრდილოკავკასიელების ჩამოსახლება (იქვე, გვ. 593), რის შედეგადაც მოხდა აფხაზეთის მოსახლეობის გაუცხოება. აქამდე კი – „...ჰეროსის, ქართლოსის და ეგროსის ხვედრი ქვეყნები – მათ შორის სვანეთი, აფხაზეთი... ყველა ესენი ქართველები იყვნენ და ეს არა მარტო კონფესიური თვალსაზრისით, არამედ ფეოდალური კულტურის თვალსაზრისით. ამ თვალსაზრისით, ამდენადვე აქ არ შეიძლება სხვადასხვა ეროვნებაზე, როგორც ეთნოკულტურულ ცნებაზე, საუბარი, როგორც ფეოდალური ქვეყანა აფხაზეთი ისეთივე საქართველო იყო და აფხაზი ისეთივე ქართველი იყო,

როგორც ეგრისი და მეგრელი, როგორც ჰერეთი და ჰერნი, როგორც ქართლი და ქართლელი“ (იქვე, გვ. 608). საქართველოს ჩრდილო მთიანეთში ხდება ლეკების თუ ოსების ჩამოსახლება. ასევე „მთიელი აფხაზები ტომობრივ ჩამოვიდნენ, დამხვდური აფხაზური მოსახლეობა ეძმო მოსულთ კლასობრივი ბრძოლის ნიადაგზე. მაშასადამე, აფხაზების ტომობრივი ჩამოსვლა და მათი ბრძოლა ქართული ფეოდალური ურთიერთობის წინააღმდეგ იყო ამავე დროს ბრძოლა „ქართულის“ წინააღმდეგ და აფხაზეთი „მოიქცა წარმართად“... აფხაზი თავად-აზნაურობა შეურიგდა შექმნილ მდგომარეობას... და იწყო „გააფხაზება“ არა მარტო მოძმე აფხაზებმა (ბარელებმა), არამედ ბარი-ზღვისპირეთის ყველა გლეხმა. შეიქმნა აფხაზობა. „ქართულ“ ბატონყმობაში სულამოხუთული გლეხობა არა მარტო ზღვისპირეთისა მიეტანა აფხაზობას, არამედ აფხაზეთი ყველა ბატონყმობის წინააღმდეგ მებრძოლი ქართველი გლეხის თავმესაფარი გახდა და შეიქმნა ახალი აფხაზეთი“ (იქვე, გვ. 610).

„ფეოდალურ ხანაში მთიელი აფხაზები რამდენიმე ნაკადად ჩამოდიან აფხაზეთის ტერიტორიაზე... XVII საუკუნისათვის მთიელ აფხაზთა ახალი ნაკადის ჩამოსვლაა სავარაუდებელი, რომელმაც უკვე გააძლიერა აფხაზეთის ახალი მოსახლეობა... ფეოდალური უღლის ქვეშ მყოფი ადვილად ურიგდებოდა მთიდან ჩამოსულთ, რომელთაც პრიმიტიულ ყოფასთან ერთად სოციალური თავისუფლებაც მოჰქონდათ. აფხაზეთში გაბატონებული ახალი ყოფა, რომ სასურველი იყო ფეოდალურ უღელში ჩაბმულ საზოგადოებისათვის კარგად ჩანს იქიდან, რომ XIX საუკუნეში სამეგრელოს მოსახლეობა მნიშვნელოვანი რაოდენობით გადადის აფხაზეთში და იქ „აფხაზდება“ მხოლოდ იმიტომ, რომ ეს მათ სოციალურ თავისუფლებას ანიჭებდა“ (იქვე, გვ. 616). მთიელი ტომების შემოსვლამდე მთიელი ტომების შემოსვლამდე კი მდინარე კოდორამდე მდებარე ქვეყანა იყო მეგრულენოვანი, ნ.ბერძენიშვილი იმოწმებს ა.ლამბერტის (იქვე, გვ. 594).

როგორც აღინიშნა, გრანჟიეს ცნობით, მოქვის სანახებში სამოღვაწეოდ საჭიროა ქართულისა და მეგრულის ცოდნა, აქ აფხაზური ენის შესახებ არავითარი მითითება არაა (იქვე, გვ. 611). ლამბერტის დროს კოდორის დასავლეთით აფხაზეთია, აფხაზი მოსახლეობაა, აფხაზური ენა ბატონობს.

ა. ლამბერტი „ჩამოთვლის კოლხიდის მდინარეებს და: «Последняя из всех рек Кодора, эта должно быть Коракс, потому, что вся Колхида расположена между Фазисом и Кораксом и совершенно так, как Фазис отделяет Мингрелию от Гурии, так и Коракс отделяет её от Абхазии, а как за Фазисом Мингрельский язык сразу сменяется грузинским так за Кораксом сменяется абхазским. Отсюда ясно, что Кодор Мингрельцев есть древний Коракс, потому, что сейчас после переправы через Кодор живут абхазцы (авсасси) со своим особенным языком» (იქვე, გვ. 613). თუ როგორი ყოფით ცხოვრობდნენ ახალი აფხაზები და ვის ემგვანებიან ისინი, წერს ლამბერტი: «В городах и крепостях абхазцы не живут, но (обыкновенно) собираются десять или двадцать семейств одной фамилии, выбирают какое-нибудь возвышенное место, строят здесь из соломы несколько шалашей и обводят все крепким забором и глубоким рвом. Последнее делают потому, что у них обычай грабить друг друга» სახლში არაფერი აქვთ მორთულობისა („უტვარ“). ერთიმეორეს ჰყიდიან მონებად. შეიარაღებულთ სძინავთ... ესაა აფხაზები. მხოლოდ მთიელობით შეიძლება აიხსნას მათი მეურნეობა, ყოფა და სხვა მთიელებთან მსგავსება. მთელს ისტორიას გამოდის ისე გაუვლია, რომ აფხაზებს ამ კულტურულ მშენებლობაში მონაწილეობა არ მიუღიათ.

„ზემოთ მოყვანილი დაჟინებული მოწმობანი იმის შესახებ, რომ აფხაზები აგრე ჰგვანან კავკასიის მთიელ ხალხებს ყოფაში, სარწმუნოებით, რომ ისინი ციხეებსა და ქალაქებში არ ცხოვრობდნენ, რომ, როგორც ჩანს, მეხობრეობა ან სულ არა აქვთ, ან მეტად მცირე, რომ ისინი მეგრელებს არ ჰგვანან ყოფა-ცხოვრებით, ყველაფერი ეს მოწმობაა, რომ XVIII საუკუნის აფხაზები მართლაც კავკასიანებია, საკმაოდ გვიან ჩამოსული ბარში, მათ ჯერ კიდევ ვერ აუთვისებიათ ბარი და მთიულურ ცხოვრებას განაგრძობენ. რა თქმა უნდა, ისინი არ არიან აბორიგენები, მათ ვერ შეუთვისებიათ ქრისტიანობა, ისევე როგორც ვერ შეუთვისებიათ ფეოდალური მეურნეობა (ამ ყოვლად უხვსა და ნოყიერ ქვეყანაში), ისევე როგორც ვერ შეუთვისებიათ ფეოდალური სოციალური წყობა და გორაკებზე გვარებით (ერთი გვარის ხალხი) დასახლებულნი ცხოვრობენ... უმთავრესად მეჯოგეობას მისდევენ და არა მიწათმოქმედებას... ყველაფრიდან ჩანს, რომ აფხაზები XVII საუკუნეში თავისთავადი ხალხია, კავკასიელთა მონათესავეა, პრიმიტიული ყოფით და წარმართული რელიგიით. მეორე მხრივ, როგორც აღნიშნული იყო, მომწიფებულ საშუალო საუკუნეებში (VII-X) აფხაზეთი არის განვითარებული ფეოდალური ქვეყანა, საიდანაც ქრისტიანობა მთაში ვრცელდებოდა... და უცბად ხდება ძირფესვიანი გარდატეხა. მე-15 საუკუნეში აფხაზეთი „წარმართობს“, აფხაზეთში უქმდება

ზედიზედ საეპისკოპოსოები, ქრება ქრისტიანობა... რა უნდა ყოფილიყო ამის მიზეზი?... მაშ რა მოხდა? მოხდა ის, რასაც ადგილი ჰქონდა არაერთგან საქართველოს მთისა და ბარის ურთიერთობაში. ფეოდალური ბარის დასუსტების შემდეგ ჩამოწვა მთა. სრულიად შეუძლებელია, რომ აფხაზეთში ინტენსიური ფეოდალური მეურნეობა ექსტენსიურ მთის მეურნეობით შეცვლილიყო, დაწინაურებული ფეოდალური კულტურა მთის ყოფით შეცვლილიყო, რომ აფხაზეთი ქრისტიანობისაგან მიქცეულიყო, თუ იქ მთის ჩამოწოლას არ ჰქონდა ადგილი“ (იქვე, გვ. 614-615).

როგორც აღნიშნული იყო, სწორედ მთიელი წარმართების შესაკავებლად იქნა აგებული ოდიშში ე.წ. „აფხაზეთის დიდი კედელი“.

„როგორ შეიძლება აფხაზეთზე მეცნიერული საუბარი, ამ ქვეყნის ისტორიაზე მსჯელობა და კელასურის კედლების არ გათვალისწინება. ეს კედელი ხომ მთელი ეპოქის მაჩვენებელია... განა ეს კედელი ეთნიკური საკითხების ძიებისას მცირე დასაყრდენს მოგვცემდა? ...ეს კედელი დასავლეთ კავკასიისა და ყუბანის აუზის ტომთა მოძრაობის წინააღმდეგ, მათი მოწოლის წინააღმდეგ აგებული ღონისძიება ჩანს და კავშირი აქვს დარუბანდ-დარაღლ და თუ გნებავთ საინგილოში ასეთივე კედელთან“ (იქვე, გვ. 617).

სწორედ მთიელ უცხოელთა გაბატონებით აიხსნება „კოდორ-ენგურის შორისი სამეგრელოს ასეთი მტრული განადგურება, ხალხის სულ ერთიანად აყრა-დაყიდვა (1672 წლიდან და შემდეგ)...“ (იქვე, გვ. 618).

ცხადია, ჩამოსულ ადიღე-აფსუებისათვის სრულიად უცხო იყო მკვიდრთა კულტურა, ტრადიციები, მათ ისტორია არ გააჩნდათ. ამიტომაც, რომ „საკუთარ ისტორიას გაურბიან... აქვთ თუ არა ისტორიული გადმოცემები? თუ ისინი იმ აფხაზეთის გენეტიკური მემკვიდრენი არიან მათ ფოლკლორში თამარი და სხვა ასეთები უნდა ჩანდეს... ნართების ეპოსი მათ მთიელობაზე მიუთითებს“ (იქვე, გვ. 618).

თამარ მეფესთან დაკავშირებით უნდა ითქვას, რომ თამარის ვაჟს აფსარული სახელი – „ლაშა“ ერქვა. მემატეანის ცნობა იმის შესახებ, „ლაშა“ არის აფსარული და არა აფხაზური სიტყვა – ძალზე მნიშვნელოვანია და ყურადსაღები. ეს მიუთითებს იმის შესახებ, რომ XIII საუკუნისათვის აფხაზეთის ენა და აფსარების ენა სხვადასხვა იყო. ერთ დროს აფსარულად მიჩნეული სიტყვა „ლაშა“, ამჟამად აფხაზური ენის მიხედვით იხსენება, ესეც ერთი საბუთია იმისა, რომ დღეისათვის აფხაზებს ვუწოდებთ იმ ხალხს, რომელთაც ერთ დროს „აფსარები“ ერქვათ, დღევანდელი „აფხაზების“ თვით სახელწოდება ხომ მართლაც „აფსუაა“. აფსუასაგანაა ნაწარმოები „აფსარი“. აფსუა ხალხს ქართველები „აფსარებს“ უწოდებდნენ და ისინი ჩრდილო კავკასიაში ბინადრობდნენ. აფხაზეთში ჩამოსახლების შემდეგ მათ „აფხაზები“ ეწოდათ.

„ქართლის ცხოვრებაში“ ნათქვამია: თამარ მეფის ვაჟის დაბადებისას ქართველმა მხედრიონმა ახალშობილს მიუძღვნა ერთ-ერთი ლაშქრობა „ბედსა და სვესა ზედა ლაშასა, რომელი განმანათლებლად სოფლისა ითარგმნა აფსართა ენითა“ (ქ.ც., II, 1959, გვ. 58), მაშასადამე, ლაშა აფსარული სიტყვაა და ქართულად განმანათლებელს ნიშნავს... „ა-ლაშა-რა“ ჩირაღდანს (განმანათლებელს) ჰქვია თანამედროვე აფხაზურად... ჩვენი ძველი მემატეანენი და მეისტორიენი კარგად იცნობდნენ აფხაზებსა და აფხაზეთს, „ლაშა“ მათ დროს აფხაზური სიტყვა რომ ყოფილიყო, აფსარულ სიტყვად არ მიიჩნევდნენ. საქმე ისაა, რომ ძველ დროს აფხაზებს უწოდებდნენ აფხაზეთის მკვიდრ ქართველურ ტომს, ხოლო აფსარებს მის მეზობლად კავკასიაში დამკვიდრებულ ჩერქეზ-ადიღურ ენაზე მოლაპარაკე ტომს. ჩრდილო კავკასიის დასავლეთ ნაწილი დასახლებული იყო ჩერქეზული ტომებით. იმ დროს ჩერქეზთა საერთო რიცხოვნება საკმაოდ დიდი ყოფილა. ჩერქეზული იყო აფსართა, აბაზთა, ადიღეთა, ყაბარდოელთა, უბიხთა (და სხვა) ტომები. ყველა ისინი ენათა ერთ ჯგუფს განეკუთვნებოდა და მათი საერთო სახელი იყო ჩერქეზები... თამარის დროს ჩრდილო კავკასიაში ცხოვრობდნენ ოსების მეზობლად, ამიტომ როცა ოსთა მეფეს დავით სოსლანს ვაჟი გაუჩნდა – გიორგი თამარის ძე, სამეფო კარმა, ჩანს, გადასწყვიტა, ოსთა მეზობლად მცხოვრები ჩრდილო კავკასიის უდიდესი ხალხი დაემოყვრებინა და მეფის ძის მამამძუძუ აფსარ წარჩინებულთა შორის გამოერჩიათ. ჩანს, მამამძუძუმ უწოდა კიდევ სახელი ლაშა თამარის ვაჟს“ (ეპ. ანანია ჯაფარიძე, თამარ დედოფლის ვაჟის სახელი, ჯვარი ვაზისა, 1989, გვ. 43, 50).

მ. ლორთქიფანიძე წერს აფხაზეთის შესახებ: XVI-XVII საუკუნეებიდან აქ რთული პროცესები მიმდინარეობს, დასტურდება ჩრდილოკავკასიიდან მომთაბარე ტომების ჩამოსახლება... უცხოელი ავტორები, რომელნიც XV-XVI საუკუნემდე საქართველოს საერთო ქართულ სოციალურ-კულტურულ სამყაროდ აღიქვამდნენ, განსაკუთრებით XVII საუკუნიდან მკვეთრად გამოყოფენ და განასხვავებენ ერთმანეთისაგან კოდორის სამხრეთით და მის ჩრდილოეთით მცხოვრებთა ყოფას. სწორედ XVII საუკუნიდან ჩნდება პირველი ცნობები კოდორის ჩრდილოეთით ქართულისაგან (მეგრულისაგან) განსხვავებული სალაპარაკო ენის შესახებ (აბულფიდა, პიეტრო გერალდი, ჯოვანი ჯულიანიო და ლუკა, არქანჯელო ლამბერტი, ევლია ჩელები და სხვები) (მ. ლორთქიფანიძე, არა უწყიან თუ..., გაზ. ლიტ. საქართველო, 16.II.90).

ე. მამისთვალაშვილი წერს უცხოელ ავტორთა ჩანაწერებზე დაყრდნობით: „ჩვენს ხელთ არსებული წყაროების მიხედვით დგინდება, რომ XIV-XV საუკუნეებში საქართველოს შავი ზღვის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში (დღევანდელი აფხაზეთის ასსრ ტერიტორიაზე) ოდიშის სამთავროსაგან დამოუკიდებელი პოლიტიკური ერთეული არ არსებობდა. იქ არსებულ მნიშვნელოვან ეკონომიკურ და კულტურულ კერებში, განსაკუთრებით ცხუმში, ძირითად მოსახლეობას ქართველები შეადგენდნენ... 1630 წ. გაზაფხულ-ზაფხულში აფხაზეთში იმოგზაურა იტალიელმა ჯოვანი ჯულიანო და ლუკამ, იგი წერს: „აფხაზები გაფანტულნი არიან ზღვის სანაპიროზე, მათი ცხოვრების წესი ისეთივეა, როგორც ჩერქეზების. არა აქვთ არავითარი დაწერილი კანონები და დამწერლობის გამოყენებაც არ იციან, რწმენით ისინი ქრისტიანები არიან, რაიმე ქრისტიანული წეს-ჩვეულებების გარეშე... ტყეები მათ ემსახურებათ, როგორც მყუდრო ადგილი, როდესაც ისინი აირჩევენ ერთ ადგილს საცხოვრებლად, მერე მას არ ტოვებენ... რადგანაც მათ არ აქვთ სხვა საცხოვრებელი ადგილი, გარდა ტყისა, ამიტომ ჰყავთ მცირე რაოდენობის ჯოგი... კმაყოფილდებიან თაფლისაგან გაკეთებული ღვინოთი, ნადირით და ტყეში გაზრდილი ნაყოფით, ხორბალი მათთან არ მოდის, მარილს არ ხმარობენ“ (ი. ტაბაღუა, საქართველო ევროპის არქივისა..., III, გვ. 169-171) (ე. მამისთვალაშვილი, საქართველოს..., 18.X.90, გაზ. ს.გ.).

„XVII საუკუნის 80-იან წლებიდან ოდიშის სამთავროს ჩრდილოეთი საზღვარი მოიშალა და აფხაზეთმა დაიპყრეს ტერიტორია მდინარე ენგურამდე. იერუსალიმელი პატრიარქის დოსითეოსის ცნობით, აფხაზეთმა მოაოხრეს ტერიტორია სოხუმიდან ცხენისწყლამდე. ცხადია, ისინი თავიანთ ტერიტორიას როდი აოხრებდნენ“ (ი. ანთელავა, აფხაზური პრობლემის..., გაზ. მამული, №6, 1989).

კავკასიის მთებიდან აფხაზეთში ჩამოსახლების შესახებ აფსუათა შორის დარჩენილა ეთნოგენეტიკური გადმოცემები. „ერთი ჯგუფი ლეგენდებისა მიუთითებს ნართების, ე.ი. მთის მითიური ტომების და მათი გმირების მოსვლას აფხაზეთის მიწაზე მანამდე მოსახლე კაციჭამია გოლიათების თუ ჯუჯა „აცანების“ მოსპობას და აქ დამკვიდრებას, ერთ-ერთი ლეგენდით აფხაზთა წინაპრები არაბეთიდან გადმოსულან, ბოლოს და ბოლოს მდ. ყუბანის (I) ველზე მოსულან, მაგრამ აქაურ ცივ ჰავას ვერ შეგუებიან და აქედან აფხაზეთის მიწაზე გადასახლებულან, თუმცა მათი ნაწილი იქვე დარჩენილა და ესენი არიან აბაზნიელები (შ-ინალ-იფა-, აფხაზები, 1965, გვ. 103-105, ნ. ლომოური, პასუხად, გაზ. „ლს“, 20.X.89).

„აცანების“ ქვეშ მოსული მთიელები ხომ არ გულისხმობდნენ „სანებს“ (ზანებს), რომელთაც ბერძნები „სანიგებს“ უწოდებდნენ?

„თვითონ აფხაზებს შემორჩათ ბუნდოვანი წარმოდგენები მათი წინაპრების ამ მიწაზე საიდანღაც (ეტყობა დღევანდელი ადიღედან) მოსვლის შესახებ... იმათი მნიშვნელოვანი ნაწილი, ვინც თავის თავს დღეს აფხაზს უწოდებს, უნდა მივიჩნიოთ ამ სულ ცოტა ხნის წინანდელი ჩრდილოელი დამპყრობლების შთამომავლებად“ (რ. ევლოკიმოვ-ვოგაკი, აფხაზეთის..., გაზ. სახ. განათლ., 29.X.89).

ნ. ფოფხაძის საინტერესო დაკვირვებით, უცხოური წყაროები მიუთითებენ, რომ ჩრდილო კავკასიაში, კასპიის ზღვის პირას არსებულა ქვეყანა „აბსუა“, არსებულა „აბსუა“ ხალხიც. ამას მიუთითებს პლინიუსი. ნ. ფოფხაძეს მოჰყავს პლინიუსის ტექსტის ლათინური დედანი და თარგმანი ინგლისურ ენაზე, ყველგან „აბსუა“ ხალხზეა საუბარი. სწორედ ამ „აბსუების“ შესახებ განუცხადებია XVII ს. დასაწყისში ერთ იტალიელ ბერს, ისინი ჩრდილო-კავკასიიდან ახლახან ჩავიდნენ კავკასიაშიო.

ნ. ფოფხაძე წერს: „პლინიუსმა კავკასიის აღსაწერად 20-ზე მეტი ავტორის ნაშრომი გამოიყენა... ავტორს სავსებით ცხადად აქვს გარკვეული, რომ პირველ საუკუნეში აბსუა ქვეყანა მდებარეობდა კავკასიის ზღვის ჩრდილოეთ სანაპიროსთან. პლინიუსი აღნიშნავს აბსუა ხალხის ეთნიკურ კუთვნილებასაც. აბსუა ხალხი სკვითი ხალხი იყო. I საუკუნეებში ის აღარ იყო მომთაბარე ხალხი... აბსუა ხალხი ცხოვრობდა კასპიის ზღვის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში მდებარე მომცრო ყურის ერთ ნაპირზე... პლინიუსის ამ ცნობის სანდობა ეჭვს არ იწვევს. არავითარი კერძო ინტერესი აბსუა ქვეყნის მდებარეობის აღწერის დროს მას არ ექნებოდა. მან ობიექტურად მიუთითა ფაქტი - აბსუა ქვეყანა კასპიისპირეთის ჩრდილო ნაწილში მდებარეობდა... აბსუა ენაზე მოლაპარაკე ხალხი ჩრდილო კავკასიიდან სამხრეთ კავკასიაში უღელტეხილით გადმოდიოდა და იქვე სამურზაყანოს ჩრდილოეთით იკავებდა მიწებს. უფრო ჩრდილოეთით ზღვის ნაპირზე ადიღე ხალხები ჩამოსახლდნენ. სახელწოდება „ჩარქასი“ თურქებმა უწოდეს ადიღე ხალხს და ნიშნავს შარაგ ზის ყაჩაღებს... ყველა ევროპელი მკვლევარი აღნიშნავდა, რომ ადიღე ხალხები, აბსუა ხალხიც XIX საუკუნეშიც იმ დონეზე იდგა თავისი ყოფით, როგორც 2000 წლის წინ ახასიათებდა ვანდალებს, გუთებს, ალანებს. კოლხები 3000 წლის წინათაც მაღალი ცივილიზაციით გამოირჩეოდნენ“ (ნ. ფოფხაძე, შავ ზღვას კოლხეთის ზღვა ერქვა, გაზ. „ახ. ივერიელი“, 14.VI.90).

როგორც აღინიშნა, აფსუებს შემორჩენილი აქვთ ლეგენდები მათი უცხოეთიდან აფხაზეთში ჩამოსახლების შესახებ. ხშირად ამ უცხო ქვეყანას, თავდაპირველი სამშობლოს სახელს ისინი

გამონათკავენ სიტყვით, რომელსაც ჩამწერნი წერენ, როგორც „აბისინია“. საფიქრებელია, რომ ლეგენდების მთქმელნი ამბობენ სახელს „აბსნი“, რომელიც მსგავსია პლინიუსის „აბსუსი“, ხოლო ჩამწერებს ესმით აბისინია. „ბატონ შ-ინალ-იფას მოჰყავს გადმოცემა იმასთან დაკავშირებით, რომ აფხაზები აბისინიდან გადმოსახლდნენ მიუსერაში“ (თ. მიჩხუანი, ვინ იყვნენ..., გვ. „სახ. გან.“, 6.XII.89).

ადილეველ ტომთა აფხაზეთში ჩამოსახლების შესახებ გადმოცემები დაცულია ჩრდილო კავკასიაშიც. შემონახულია ადილე ყაბარდოს სახალხო გმირის ინალის შესახებ გადმოცემა, სადაც აღწერილია, თუ როგორ შემოიჭრა ის XVI ს. დასაწყისში აფხაზეთის ტერიტორიაზე მრავალათასიანი ლაშქრით, შემოიყვანა იქ მოსახლეობა – «В легенде об Инале говорится, что после покорения Абхазии находясь на Дзибе (бзиби) для заключения мира с абхазскими племенами Инал скончался. Старики абхазинцы помнят, что в \+ \ в. На территории абхазского общества Псху (в горах Абхазии) было почитаемое место, где по преданию похоренен Инал. Оно называлось Иналкьба, т.е. «Иналов мавзолей» (История Кабардино-Балкарской АССР т. +, М., 1967, стр. 83; ლ.ტუხაშვილი, უძლები შვილი, გვ. „ახ. ივერიელი“, 5.VIII.89).

ინალი თურმე ჩრდილოკავკასიელი „აბაზინების“ თავადებს აშეს და შაშეს აქცევდა ყურადღებას. ამ აბაზინებსა და აფსუებს ერთი ენა ჰქონდათ, ჩანს, აფხაზეთში ჩამოსახლების შემდეგ დამხვედრ ქართველ გამოჩენილ სათავადო საგვარეულოებს თავისებურად უწოდეს „აშე“ და „შაშე“. „აშე და შაშე გამოითქმის ხშირად, როგორც აჩე, აქედან აჩ-ბა და ჩაჩე – აქედან ჩაჩ-ბა“ (იქვე. შერვაშიძეებსა და ანჩაბაძეებს თავიანთებურად აჩბა და ჩაჩბა უწოდეს. ხოლო შემდეგ ქართველებისაგან სიტყვა „თავადი“ შეითვისეს და გამოთქვამდნენ როგორც „ა-თაუად“.

აფხაზეთის შესახებ მოღწეულია თურქი ისტორიკოსის ევლია ჩელებისა და ქათიბ ჩელების ცნობები. XVII ს. 20-40-იან წლებისათვის ქათიბ ჩელების ცნობით, სოხუმი – აფხაზებს არ ეკუთვნით და აფხაზები მთებში ცხოვრობენ სოხუმის ჩრდილო-აღმოსავლეთით ერთი კილომეტრის მანძილზე. აფხაზთა მახლობლად ლაზების ტომი ბინადრობს. აფხაზების საზღვარი კოდორამდეა – ზემო წელი. აფხაზები იგივე ჩერქეზებია, რადგანაც ქათიბის ცნობით, ჩერქეზების საზღვარი სამეგრელოა, ჩერქეზებში სწორედ აფხაზებს გულისხმობს. უფრო მეტიც, ის პირდაპირ მიუთითებს, რომ ჩერქეზები და აფხაზები ერთი ხალხია. მისი აზრით, აბაზა არაა ქართველი, მეგრელი და დადიანი კი „ნამდვილი ქართველია“.

ქათიბ ჩელები ადასტურებს, რომ მასაც გაუცვინია გადმოცემები აბაზების (ახალი აფხაზების) უცხო მხარიდან მოსვლის შესახებ. ცნობილია, რომ ხაზარები, მობინადრენი ჩრდილო კავკასიაში, VIII-X საუკუნეებში იუდაური სარწმუნოების აღმსარებელნი გახდნენ. ისინი შემდეგ განიბნენ უფრო მეტად დასავლეთის მიმართულებით, იუდაური სარწმუნოების გამო მათ ებრაელებსაც უწოდებენ. ქათიბ ჩელები წერს: „ამბობენ, რომ ესენი ისრაილელებისაგან წარმოიშვნენ. თითქმის ამ მხარეში სამი ებრაული ტომი მოვიდა და დასახლდა. ჩერქეზები და აბაზები ამ სამი ტომისაგან გავრცელდნენ“ (ქათიბ ჩელების ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, 1978, გვ. 132).

ხაზარები, მართლაც, კასპიისპირა იმ ადგილებში ცხოვრობდნენ, სადაც ადრე აბსუების ტომის საცხოვრისს მიუთითებდა პლინიუსი. შესაძლებელია, ხაზარეთში იუდაიზმის გავრცელების შემდგომ IX-X საუკუნეებში ხაზარებმა გადასაცვლება დაიწყეს თავიანთი საცხოვრისიდან. საფიქრებელია, რომ დასავლეთ ჩრდილოკავკასიაში გამოჩენილ ჩერქეზებს რაიმე კავშირი ჰქონდათ მათთან, ყოველ შემთხვევაში, VIII-X საუკუნეებში ჩრდილოკავკასიის დასავლეთ ნაწილში არა ჩერქეზები, არამედ ოს-ალანები მკვიდრობდნენ. აფხაზეთის ერთ მთიან კუთხეს „ალანია“ კი ერქვა. შემდეგ, ჩანს, მოხდა ტომთა გადაადგილებანი, ყოველ შემთხვევაში, ქათიბ ჩელების ცნობა იმის შესახებ, რომ ჩერქეზები და აბაზები აფხაზეთში მოსული ტომები არიან, საყურადღებოა. აბაზა – ახალი აფხაზების სინონიმური სახელია. „აბხაზი – ძირითადად ტომის სახელია. ეს ტომი, რომელიც ჩვენს დროში ისლამის ქვეყნებში აბაზას უწოდებენ, ყარა აჟდაჰანის მაცხოვრებლებისაგან წარმოდგება. ქალაქი მდებარეობს შავი ზღვის ნაპირზე, მთაზე, ზღვის ყურეში, აბხაზი – სოხუმიდან ერთი მილის მანძილზე, ჩრდილო აღმოსავლეთითაა. აბხაზთა მახლობლად ლაზების ტომი...“ (იქვე, გვ. 133). ქათიბი კიდევ ერთხელ იმეორებს, რომ მისი დროის აფხაზები არა მკვიდრნი არიან აფხაზეთისა, არამედ „ყარა აჟდაჰანის მაცხოვრებლებისაგან“ წარმოდგებიან.

როგორც ითქვა, ჩერქეზები და აბხაზები (აფხაზები) თურქ ისტორიკოსს ერთი ხალხის ტომად მიაჩნია. „ტომები ერთმანეთს პარავენ ხალხს და ვაჭრებს მიჰყიდნიან. დედა-მამა თუ გაყიდვის შემდეგ თავის ვაჟს ვაჭარს დაუნახავს, ვეღარ გამოისყიდნიან. მათ შორის ასეთი ადამიანია... ერთმანეთს პარავენ და ბეგებს აძლევენ“ (იქვე, გვ. 132). აბაზას ხალხის „თავდაპირველი საზღვრები სოჭიდან კოდორს აღწევს“ (გვ. 132).

აბაზას ქვეყანა საქართველოს მოსაზღვრეა. საქართველოში კი მდებარეობს აბაზას მოსაზღვრე დადიანის ქვეყანა: „დადიანი შავი ზღვის სანაპიროსთან ახლოს, აბაზას მოსაზღვრე ქვეყანაა. მისი გამგებელი ყოველთვის ებრძვის აბაზას. მისი ერთი მხარე ფოთს აღწევს“ (გვ. 136).

ქათიბი წერს: „საქართველო – ვილაიეთია ... შირვანის ზღვასა და შავ ზღვას შორის, მისი საზღვრებია: აღმოსავლეთით – დერბენდი და შირვანი, სამხრეთით – ჩილდირის, ყარსის და არზრუმის ეილეთები, დასავლეთით შავი ზღვა, ჩრდილოეთით კი აბაზასა და დაღესტანის ვილაიეთებით არის შემოსაზღვრული. დამოუკიდებელი გამგებელი ჰყავს. მთელი მოსახლეობა ქრისტიანი ქართველები არიან... აჩიკ-ბაშს, დადიანს, მეგრულს და სხვებს ქართველებს უწოდებენ. ნამდვილ ქართველებად აჩიკ-ბაში და დადიანი ითვლებიან“ (იქვე, გვ. 136).

როგორც აღინიშნა, „აბაზები“ და „დადიანი“ მუდამ ებრძვიან ერთმანეთს, აბაზები – მისი აზრით, იგივე ჩერქეზები არიან, ხოლო „დადიანი“ ნამდვილი ქართველია, მაშასადამე, ქათიბის აზრით, ომი მიმდინარეობს ჩერქეზებსა და ქართველებს შორის, ანუ ჩრდილო კავკასიის უდიდეს ხალხსა და ჩვენს ხალხს შორის. მართლაც, ჩრდილო კავკასიელი მთიელების აფხაზეთში დამკვიდრებას წინ აღუდგა მთელი დასავლეთ საქართველოს სამეფო-სამთავროები, მაგრამ უშედეგოდ. მათ თურქეთიც უჭერდა მხარს.

ლევან II დადიანის დროს (1611-1657) საზღვარი სამეგრელოსა და აფხაზეთს შორის მდინარე კელასურთან იწყება (იქვე, გვ. 58).

მდინარე რიონს ქათიბი უწოდებს – „ფოთის მდინარეს“, ამიტომაც საფიქრებელია, რომ თურქი ისტორიკოსი XVII საუკუნისა ევლია ჩელები „ფაშ“ სახელს უწოდებდა არა მდინარე რიონს, არამედ იმ დროისათვის სახელგანთქმულ ნავსადგურს, მდებარეს ფშადის ყურესთან, რომლის შესახებაც წერდნენ შემდგომი დროის მოგზაურებიც ჟ. გამბა და სპენსერი. აღნიშნული „ფშადის“ ყურეში ჩამავალ მდინარეს ერქვა „ფაშ“. ყოველ შემთხვევაში რიონი არასოდეს ყოფილა გამყოფი აფხაზებსა და მეგრელებს შორის, ევლია ჩელების თანახმად კი, მდინარე ფაშა, რომლის წყლებიც იკრიბება „...სოჭას მთების ზევის წყლებისაგან, შემდეგ პირდაპირ სამხრეთისაკენ მიედინება და სამეგრელოსა და აბაზას ქვეყანას შუა ზღვას ერთვის. აღმოსავლეთ სანაპიროზე მთლიანად ურჩი სამეგრელოს სოფლებია. დასავლეთის ნაპირი აბაზას ჩაჩების ტომის ქვეყანაა“ (ევლია ჩელები, მოგზაურობის წიგნი, 1971, გვ. 96). არავითარ შემთხვევაში მდ. „ფაშ“ რიონი არაა, ის ან მდინარე კოდორია, ანდა, როგორც აღინიშნა, ფშადის ყურის შენაკადია. აღსანიშნავია, რომ ნ. ბერძენიშვილი დაასკვნის: „ასე, რომ ევლიას ცნობა არც ისე ფუძემდებლური ჩანს“ (ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 606). ამ დასკვნით თითქოსდა ნ. ბერძენიშვილმა წინასწარ გასცა პასუხი ჯ. ჰიუიტს, რომელიც ევლია ჩელების აღნიშნული ცნობის არასწორი გაგების შედეგად ასკვნიდა, თითქოსდა აფხაზები მდინარე რიონთან ცხოვრობდნენ, რაც აბსურდია. ფოთი ამ დროისათვის არ ყოფილა ნავსადგური, ერთადერთი ნავსადგურია კოდორთან მდებარე – „ისაგური“ (ს. ჯანაშია, VI, 1988, გვ. 281).

ევლია ჩელები იძლევა გასაოცარ ცნობებს. მაგალითად, წერს – „მოსკოვი ქართველების ქალაქია“ (ე. ჩელები, დასახ. ნაშრ., გვ. 98), რომ თურმე ესპანელები, ფრანგები, ლათინები თათრული წარმოშობის ხალხია, ხოლო ინგლისელები – სპარსული (იქვე, გვ. 98) და ა.შ.

საერთოდ, აღნიშნული ისტორიკოსები ვერ შეედრებიან ჩვენს ვახუშტი ბატონიშვილს.

ევროპელი მოგზაურებიც ხშირად იმეორებდნენ ყურმოკრულ ამბებს, მაგრამ მათი ანალიზი (იგულისხმება ჟ. გამბა და სპენსერი) უფრო დამაჯერებელია. სპენსერი ახალ აფხაზებს პირდაპირ უწოდებს ჩერქეზებს, ჩერქეზეთი, მისი აზრით, იწყება ანაპაში და ბიჭვინთა მისი ნაწილია. გაგრაც ჩერქეზეთშია და ბიჭვინთის ტაძარიც, გამბორი – ლიხნი ჩერქეზეთის შუაგულია, შერვაშიძე – ჩერქეზების ტომის მთავარია, საერთოდ. ის აფსუებს უწოდებს არა აფხაზებს, არამედ ჩერქეზებს. „სამეგრელოს მესამე პროვინცია გადაჭიმულია ჩრდილოეთით კოდორის კონცხამდე და საზღვრად უდევს ამავე სახელწოდების მდინარე, ძველი ავტორების კორაქსი, აღმოსავლეთით კი წიბელი – საკმაოდ მაღალი მთები. ეს პროვინცია ატარებს აგრეთვე სამურზაყანოსა და აფხაზეთის სახელს. იგი დადიანების სახელმწიფოს ნაწილს შეადგენს, მაგრამ შეიძლება ითქვას, რომ იგი არცერთ ხელისუფლებას არ ემორჩილება. აქ იშვიათად თუ ვნახავთ დამუშავებულ მიწებს და სრულიად არ არის მოსახლეობა. ეს ადგილები ნამდვილი უდაბნოა, რომელიც თავდაცვის ადგილს წარმოადგენს და ბარიერად გამოიყენება აფხაზებსა და მეგრელებს შორის... ლეკებისა და აფხაზების სახელმწიფოთა საზღვარზე უდაბნოებია გადაჭიმული. ამდენად, გასაკვირი არ არის, რომ ენგურსა და კოდორის კონცხს შორის ქვეყანა სრულიად დაუსახლებელი და ევროპისა თუ ტროპიკების ყოველგვარი მცენარეულობისათვის გამოსადეგი მისი მიწები გამოუყენებელია“ (ჟაკ გამბა, მოგზაურობა ამიერკავკასიაში, 1987, გვ. 112).

სამურზაყანო და, საერთოდ, ტერიტორია მდინარე კოდორამდე ყოველთვის სამეგრელოდ ითვლებოდა, როგორც ევროპელი მოგზაურის აღწერიდანაც ჩანს, სწორედ ამიტომ გაანადგურეს იგი მომხდურმა მთიელმა ტომებმა. გამბას შეუძნელია ისიც, რომ აფხაზები გენეტიკურადაც კი შერეული სხვადასხვა ეთნიკური ხალხების ნარევის წარმოადგენდა, ის წერს: „აფხაზები, რომლებიც სოხუმ-კალეში საკმაოდ ბევრნი ვნახეთ, მეტწილად სუსტი აღნაგობისა და დაბალი

ტანისანი იყვნენ, ფეხები და ბარძაყები წვრილი და მოხრილი ჰქონდათ... ბევრი დიდებული ვნახეთ სოხუმში და რუდეს კალეში ყოფნის დროს. ისინი საშუალოზე მაღალი ტანისანი, ღონიერები იყვნენ და კარგი გარეგნობა ჰქონდათ, გეგონებოდათ, სხვა წარმოშობისანი არიანო, ვიდრე ის აფხაზები, რომელთა პორტრეტიც მე ეს-ეს არის აღვწერე“ (იქვე, გვ. 90).

საერთოდ, აფხაზეთთან მიმდებარე შავი ზღვისპირეთში ერთ-ერთი საუკეთესო ნავსაყუდელია ფშადის ყურე – „აფხაზეთის საზღვართან ტელენჯიკიდან დაახლოებით სამოც ვერსზე – ფშადის ყურეა... ფშადის ყურე უსაფრთხოა წელიწადის ცხრა თვის განმავლობაში მისი საერთო სიღრმე 7-9 საჟენია“ (იქვე, გვ. 76).

სპენსერი წერს: „ჩერქეზეთის მრავალრიცხოვან ყურეთა და ნავსადგურთაგან ერთ-ერთს ფშადს მივალწიეთ, ფშადი მნიშვნელოვანი ნავსადგურია“ (კ. კონისა და ო.სპენსერის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, 1981, გვ. 115).

ეს ნავსადგური გაჭირვებით აუღიათ რუსებს და სიმაგრედ უქცევიათ 1840-41 წლებში (იქვე, გვ. 116, შენიშვნა).

ავტორი წერს: „ნავსადგურში შესვლა ძალიან ძნელი იყო, ჩერქეზი ლოცმანის გარეშე, გარდა ამისა, აქაური მრავალრიცხოვანი მცხოვრებლები კავკასიის ყველა ტომს შორის ცნობილი იყვნენ, როგორც ყველაზე მეომარი ბუნებისა და რუსეთის დაუძინებელი მტრები, როცა ჩერქეზები თვალს მოჰკრავდნენ ნაპირისაკენ მოახლოებულ გემს საბრძოლველად აღჭურვილი ნავებით, თითქოსდა ჯადოსნური ჯოხის დაქნევაზე, ნავსადგურის მთელი შესასვლელი და ირგვლივ მდებარე გორაკები თვალისდახამხამებაში ივსებოდა შეიარაღებული ხალხით, ზოგი კი ნაპირისკენ გარბოდა... მათი კვიელი ერთგვარად წააგავს ტურების ყმუილს. იგი იმდენად შემაზრზენი და არაადამიანურია, რომ თუ ის პირველად ესმის ადამიანს, შეიძლება გონებაც კი დაკარგოს. ადვილი წარმოსადგენია, როგორი პანიკური შიში იპყრობს ჩერქეზების საბრძოლო ყიჟინაზე, ცრუმორწმუნე და გაუნათლებელი გლეხებისაგან შემდგარ არმიას, განსაკუთრებით საზარელია გამძვინვარებულ მთიელთა ბრბოს ყიჟინა...“ (იქვე, გვ. 116).

1980-იანი წლების ბოლოს ქართველთა წინააღმდეგ დამკვირვებლები გაოცებით აღწერდნენ, თუ როგორ სწრაფად, თითქოსდა უნილავი ხელის დაქნევით იკრიბებოდა ათასობით აფხაზი სხვადასხვა რაიონებიდან კონფლიქტის ადგილას. ჟურნალისტების აღწერები საოცრად ემსგავსება სპენსერის ცნობას. ტომობრიობის შეგრძნება და მებრძოლი ბუნება დღესაც არ შეცვლილა.

ო. სპენსერი წერს: „ღუზა ჩავუშვით ჩერქეზეთის პირველ ნავსადგურში – ანაპაში... არცერთი რუსული სადგომი ჩერქეზეთის სანაპიროზე არ ყოფილა ისეთი საშიში, რუსების ჯარისათვის როგორც გაგრა. ბიჭვინთიდან გამბორში გავემგზავრეთ... ჩვენ გადავწყვიტეთ ჩერქეზეთის შუაგულში გამგზავრება, ამისათვის მთავარმა თავადმა შერვაშიძემ უკვე დიდი ხანია მიიღო რუსეთის მთავრობის ქვეშემდროშობა... ჩვენ პატარა ქალაქ გამბორის, ანუ ლიხნის დათვალიერებას შევუდევით... ამ ძლიერი ტომის თავადი აფხაზი მიხეილ შერვაშიძეა...ეს თავადი ერთადერთი მაგალითი არ არის ჩერქეზეთში სამშობლოსადმი ასეთი თავდადებული სიყვარულისა... სოხუმ-კალე ისტორიული თვალსაზრისით მომდევნო საინტერესო ადგილია ჩერქეზეთის სანაპიროზე... სოხუმ-კალეშიც, ისე, როგორც ჩერქეზეთის სანაპიროს სხვა სიმაგრეებსა და ბლოკაუზებში...“ (იქვე, გვ. 106-130). აქედან ჩანს, რომ იმ ხალხს, რომელთაც ჩვენ აფხაზებს ვუწოდებთ, მოგზაურები ჩერქეზებს უწოდებენ, თუმცა იციან სიტყვა „აფხაზიც“. მაგალითად, აფხაზი თავადია ჩერქეზების მთავარი შერვაშიძე. ეს მართლაც ასე იყო ისტორიულადაც. აქაური ძველი ქართველი თავადები, რომელნიც ტომობრივად ძველი აფხაზები, ანუ ქართველები იყვნენ, ჩერქეზთა შემოსევის შემდეგაც თავის სამთავრო-სათავადო ტახტზე დარჩნენ და აფხაზი (ქართველი) თავადი შერვაშიძე აქაური ჩერქეზების (ანალი აფხაზების) მთავრად იქცა.

ასეთი იყო მდგომარეობა XIX საუკუნის I ნახევარში: „1866 წლის აჯანყების შემდეგ თურქეთსა და სირიაში გადასახლებული იქნა ამ მოსახლეობის მნიშვნელოვანი ნაწილი, რომელთაც ჩვენ ამჟამად ვუწოდებთ აფხაზებს. აღსანიშნავია, რომ ისინი და მათი შთამომავლები თავიანთ თავს უწოდებენ არა აფხაზებს, ანდა აფსარებს, არამედ ჩერქეზებს, ისინი არც არასოდეს მიიჩნევენ თავიანთ თავს აფხაზებად... თურქეთის ოფიციალური სტატისტიკით, ისინი აღირიცხნენ არა აფხაზებად, არამედ ჩერქეზებად. მოსკოვში დასტამბული ეთნოლოგიკური ცნობარი „ნასელენია მირა“ საერთოდ არ ასახელებს თურქეთში ამჟამად მცხოვრებ აფხაზურ-ადილურ ხალხთა შორის აფხაზებს, სამაგიეროდ ასახელებს ჩერქეზებსა და აბაზებს. თურქეთში ცხოვრობს 150 000 ჩერქეზი და 10 000 აბაზი („აბაზინი“) (ს. ბრუკ, ნასელენია მირა, 1981. გვ. 526). ისინი აფხაზეთიდან გადასახლებულთა შთამომავალნი არიან, მხოლოდ ქართველები უწოდებენ აფხაზეთიდან თურქეთში გადასახლებულთ აფხაზებს. თურქეთში მცხოვრებ ამ აფხაზების რიცხვს ქართული ენციკლოპედია 100 000-ით საზღვრავს (ქსე ტ.ს სტატია „აფხაზები“). მაშინ, როცა მსოფლიოს არც ერთი ქვეყნის სტატისტიკით (მათ შორის მოსკოვში დაბეჭდილი „ნასელენია მირა“) აფხაზეთიდან თურქეთში გადასახლებული მოსახლეობა აფხაზებად არ აღირიცხება, ყველგან მათი ნამდვილი სატომო სახელი ჩერქეზები ეწოდებათ.

მსგავსად თურქეთისა, სირიაში აფხაზეთიდან გადასახლებულ მოსახლეობას ჩერქეზები ეწოდებოთ. იქ 35 000 ჩერქეზი ცხოვრობს. საერთოდ, მრავალი გაუგებრობისა და უხერხულობის წყაროა ის, რომ ქართველები აფხაზეთში დამკვიდრებულ მოსახლეობას თავიანთ ეთნოსახელს აფსუებს, აფსარებს ანდა ჩერქეზებს არ უწოდებენ. ამ საკითხს კი სიცხადით ასახავს აზიისა და მსოფლიოს სხვა ქვეყნების ეთნოსტატიკა“ (ეპისკოპოსი ანანია ჯაფარიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 25).

კვლავ დავუბრუნდეთ სპენსერის ცნობებს ჩერქეზების შესახებ, რომელთაც ჩვენ „აფხაზებს“ ვუწოდებთ.

ჩერქეზეთის აღწერას ის ამთავრებს სოხუმთან, ხოლო სოხუმ-კალედან „მოყოლებული იწყება სამეგრელო“. ჩერქეზეთის „ლამაზი ბუნების შემდეგ, რომელმაც ასე გაგვაოცა, ჩვენს თვალწინ უეცრად შესანიშნავი სანახაობა გადაიშალა. ეს გახლავთ ღრუბლებამდე ატყორცნილი კავკასიის ალპური ზოლი, როდესაც თვალს გადაავლებ სამეგრელოს გაუვალ ტყეებს...“ (კ. კონისა და ო. სპენსერის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, 1981, გვ. 136).

დამკვირვებელი წერს, რომ მდინარე ენგურამდე ქვეყანა განადგურებულია ჩერქეზების მიერ, რასაც თავის ახსნას უძებნიან: „ჩერქეზების ჩვეულებაა გაანადგურონ ყველაფერი ის რისი წაღებაც არ შეიძლება მაღალმთიან რაიონში“ (იქვე, გვ. 134).

ბიჭვინთის, დრანდის, ბედიის, მოქვის საკათედრო ტაძრებში თუ სხვა ეკლესიებში დაუნჯებული საუკუნოვანი განძი და ქონება, ჩანს, ასე გაანადგურეს.

კელასური, კოდორი, ილორი, ანაკლია, მდებარეობს არა ჩერქეზეთში, არამედ სამეგრელოში. ის იქიდან ჩანს, რომ მათზე კ.კონი მსჯელობს ქვეთავში „სამეგრელო და სვანეთი“ (იქვე, გვ. 136). ამ სანაპიროზე „არავითარი ნიშანწყალი არ არის იმისა, რომ ამ უდაბურ ადგილას ვინმე ცხოვრობდეს“ (იქვე, გვ. 138). ქვეყანა „აფხაზ“-ჩერქეზთა მიერა განადგურებული.

სპენსერი, ისევე როგორც ყველა უცხოელი მოგზაური და მეცნიერი, დარწმუნებულია, რომ ეს ჩერქეზები არიან არა მკვიდრი მოსახლეობა, არამედ ჩამოსახლებული ჩრდილოეთიდან – ყუბანიდან.

„მოსახლეობა რუსეთის ყველაზე საშიში და შეურიგებელი მტერია, ისინი ნაწილობრივ ყირიმისა და ყუბანისა ხანებისა და სულთანების ჩამომავლები არიან, რომლებიც თავის ტომებთან ერთად დასახლდნენ ამ ადგილებში“ (იქვე, გვ. 135).

ყველა უცხოელი მეცნიერი, XVII-XIX საუკუნეების დამკვირვებლები, აღნიშნავენ, რომ ე.წ. ახალი „აფხაზები“ ანუ აფხაზეთში ბოლო ასწლეულებში გაბატონებული მოსახლეობა ჩამოსულია ტომობრივად ჩრდილოკავკასიიდან თუ ადიღედან.

გააფხაზებული გვარები

ქართველთა გააფხაზება (იგულისხმება გააფსუება) ისეთი აშკარა და თვალთხილული ფაქტია, რომ მას არ უარყოფენ, თუმცა კი ჩვენში არის მიდრეკილება, უარყონ, ანდა არ დაინახონ ქართველთა დენაციონალიზაციის სხვა ფაქტები, ვთქვათ, ქართველთა გასომხება, გალექება, გაოსება და ა.შ. როგორც ითქვა, ქართველთა გააფხაზება თვალნათელი ფაქტია, მისი დანახვა ყველას შეუძლია, ყველამ იცის, რომ ჩაკვეტაძე, ჭავჭავანიძე თუ სხვა მრავალი, რომელნიც აფხაზებად აცხადებდნენ თავს, წარმოშობით ქართველები არიან. ამას თვითონაც ასეთი გვარების მატარებლებიც აღიარებენ. შეიძლება ქართველთა გააფხაზება პირობითად ეტაპებად ანდა პერიოდებად დავეყოთ, რამეთუ სხვადასხვა ეტაპებზე გააფხაზების პროცესს სხვადასხვა სხვადასხვა სოციალურ-საზოგადოებრივი პირობები ელო საფუძვლად. მაგალითად, გააფხაზებას საბჭოთა პერიოდში, გააფხაზებას აფხაზეთის სამთავროს გაუქმების შემდეგ XIV ს-ის 70-იანი წლებიდან 1921 წლამდე, გააფხაზებას უფრო ადრე აფხაზეთის სამთავროს პერიოდში, სამეგრელოს მიწების მიერთება-ანექსიის დროს.

1921 წლიდან ქართველთა გააფხაზების შესახებ წერს მრავალი მკვლევარი. ი.ანთელავა, კერძოდ, წერს – „საბჭოთა ხელისუფლებამ აფხაზეთის ასსრ შემადგენლობაში მოაქცია ძირძველი ქართველი მიწები, რამაც შემდგომში საფუძველი დაუდო უმცირესობის დიქტატს. თანამდებობების განაწილების ნომენკლატურული სისტემის პირობებში აფხაზობა პრივილეგიად იქცა. ამ პრივილეგიის მისაღებად ბევრი თავანკარა ქართველი აფხაზად ჩაეწერა. ეროვნება პროფესიად გაიხადა. არამცირელია ასეთი აფხაზ ექსტრემისტთა ლიდერებს შორისაც“ (ი.ანთელავა, „აფხაზური პრობლემის...“, „მამული“, №6, 1989).

რ. მიმინოშვილი და გ. ფანჯიკიძე წერენ: „...აფხაზმა ხალხმა ჩვენს დროში იმდენი უპირატესობა და პრივილეგია მიიღო, რომ ამ პრივილეგიების გულისათვის ბევრმა სულმოკლე ქართველმა იწყო გააფხაზება... აფხაზები არიან აფხაზეთში არა მხოლოდ ერი, არამედ პრივილეგირებული კლასი, რომლის რიგებიდანაც ყალიბდება ავტონომიური რესპუბლიკის მთელი ადმინისტრაცია საოლქო კომიტეტის პირველი მდივანიდან დაწყებული, დამთავრებული პატარ-პატარა საწარმოების ღირექტორებით, მათი მოადგილეებით და დისპენჩერებითაც კი“

(სიმართლე, მხოლოდ სიმართლე, ლიტ. საქ., 1.XII.1989). ნ. ლაკობას სიტყვით, 20-30-იან წლებში „მმართველობა აფხაზეთში იყო მხოლოდ აფხაზთა ხელში“ (იქვე).

ავტორები წერენ: „აფხაზობა სოციალური პრივილეგია გახდა, სხვათა შორის, ახლა კი არა, მეფის რუსეთის დროსაც, როცა აფხაზები ჯარში არ მიჰყავდათ, მაშინ დაიწყო ქართული მოსახლეობის მასობრივი გააფხაზება და ეს პროცესი შემდგომაც არ შეწყვეტილა. ეს თუნდაც იქიდან ჩანს, რომ აფხაზებს ბუნებრივი მატების ერთობ დაბალი პროცენტი აქვთ და, მიუხედავად ამისა, თუ 1939 წელს მათი რაოდენობა 56,2 ათასს უდრიდა დიდი სამამულო ომის შემდეგ, რომელსაც აფხაზთა შორისაც მოჰყვა მსხვერპლი და მომავალ თაობაში ამან პოპულაციანზეც იმოქმედა. 1970 წლის აღწერით, აფხაზთა რაოდენობამ 83 ათასს მიაღწია, ეს რომ ბუნებრივი მატების წარმოუდგენელი ბუმი არ იყო, იქიდანაც ჩანს, რომ 1979 წლის აღწერის მიხედვით, აფხაზთა რაოდენობა იგივე დარჩა. რით შეიძლება აიხსნას ის გარემოება, რომ 30 წლის განმავლობაში 50 პროცენტით გაიზარა და, თუ არა ხელოვნური მატებით? მატება კი სწორედ ქართული მოსახლეობის ხარჯზე მოხდა იმის გამო, რომ, როგორც აღვნიშნეთ, აფხაზობა სოციალური პრივილეგია გახდა... ზოგიერთი ქართველის გააფხაზება შეუმჩნეველი არ დარჩენია არც ნ. ლაკობას. აი, რას წერს იგი 1927 წელს: „აფხაზები დიდი გაჭირვებით აღწევნ დაახლოებით 57-60 ათას სულამდე... რატომ დიდი გაჭირვებით? იმიტომ, რომ რამდენიმე ათასი კაცი თავის თავს აფხაზურ ეროვნებას მიაკუთვნებს, მაგრამ მათი ენა არის არა აფხაზური, არამედ მეგრული (იქვე).

გააფხაზებას 1921 წლამდე სხვა საფუძვლები ჰქონდა: ნ. ბერძენიშვილის ღრმავაროვანი დაკვირვებით ქართველთა დენაციონალიზაციის (გალეკება და სხვა) მიზეზი უნდა ვეძიოთ არა მომხდური ტომის რიცხობრივ ანდა ტომობრივ უპირატესობაში, არამედ საზოგადოებრივ (სოციალურ და სხვა) მომენტებში, დავუმატებთ, რომ სარწმუნოებრივ ცვლილებებსაც უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა, აფხაზეთის გაწარმართება ჩვენს ძველ ისტორიოგრაფიას შეუმჩნეველი არ დარჩენია, თავის მხრივ, აფხაზეთის გაწარმართებამ უთუოდ შეუწყო ხელი ქართველთა დენაციონალიზაციას, რამეთუ XVI-XVIII საუკუნეებში „ქართველს“ მხოლოდ და მხოლოდ საქართველოს სამოციქულო ეკლესიის წევრს, მართლმადიდებელ ქრისტიანს უწოდებენ, ამიტომაც იმ დროისათვის აფხაზურ წარმართობას ნაზიარები ქართველი უკვე აღარც განიხილებოდა ქართველად. აფხაზური სარწმუნოების, ანუ აფხაზური წარმართობის მატარებელი უკვე აფხაზი იყო, თუმცა რუსეთის შემოსვლის შემდეგ წინ წამოიწია სოციალურმა მომენტმა. ამ დროის შემდეგ მრავალმა გააფხაზებულმა ქართველმა ქრისტიანობა შეინარჩუნა.

ნ. ბერძენიშვილის აზრით, როგორც ითქვა, ქართველების გალექება, გაოსება და სხვა მსგავსი მოვლენები ქართველთა გადაგვარებისა, სოციალური მიზეზებით - „კლასთა ბრძოლით“ აიხსნება. ეს იმას ნიშნავს, რომ გალექებით თუ გააფხაზებით ქართველი გლეხი იძენდა თავისუფლებას და ფაქტიურად თავისუფალი ხდებოდა. ბატონყმობის მძიმე ულლისაგან თავდასხნა ჯილდოდ ელოდა გადაგვარებულ ქართველს. ამიტომაც ოსი, ლეკი თუ აფსუა მთიელების შემოსვლის დროს მათ მხარეზე გადადიოდნენ, მათ ძალებს აძლიერებდნენ.

„განა ოსების ჩამოწოლა ქართლში XIV ს-ში უმაღლვე კლასთა ბრძოლად არ იქცა? განა კახელების გალექება (დავით იმამყულიხანის წერილები ვახტანგთან) კლასთა ბრძოლა არ იყო? და განა XVIII ს. ფაქტი, „საინგილოს გაჩენა“, იმავე კლასთა ბრძოლის ნიადაგზე არ აიხსნება? განა ლეკთა უპირატესობა ტომობრივი მომენტი იყო? განა ჩამოსულ ოსებს, როცა ისინი ტომებად რჩებიან და არ ქართველდებიან, როცა ისინი ქართულ ფეოდალურ ურთიერთობას გადაშენებით ემუქრებიან, ქართული ფეოდალური ხელისუფლება არ ინდობს „ალი ფხურის“ (გიორგი ბრწყინვალე). ხოლო იგივე ფეოდალური ხელისუფლება (მეფე, თავად-აზნაურები) ხიზნებად დაისვაძს მათ და ბატონყმობას სთავაზობს, როცა ისინი ტომობრივად კი არა, გლეხურად მოდიან? განა ასეთივე არაა სურათი ჰერეთში?...

და რატომ არ გვაქვს საბუთი ასეთივე სურათი აფხაზეთშიაც ვივარაუდოთ? მთიული აფხაზები ტომობრივ ჩამოვიდნენ. დამხვდური აფხაზური მოსახლეობა ეძმო მოსულთ კლასობრივი ბრძოლის ნიადაგზე (გაქართველებულ აფხაზ თავად-აზნაურობის წინააღმდეგ ბრძოლაში). მაშასადამე, აფხაზების ტომობრივი ჩამოსვლა და მათი ბრძოლა ქართული ფეოდალური ურთიერთობის წინააღმდეგ იყო ამავე დროს ბრძოლა „ქართულის“ წინააღმდეგ და აფხაზეთი „მიიქცა წარმართად“, აღდგა ადრეული ფეოდალიზმი, აფხაზური მიწისმფლობელობა (შერვაშიძე ისევ ჩაჩბა გახდა, ხოლო ანჩაბაძე - აჩბა).

აფხაზი თავად-აზნაურობა შეურიგდა შექმნილ ვითარებას და იწვეს „გააფხაზება“ არა მარტო მოძმე აფხაზებმა (ბარელებმა), არამედ ბარი-ზღვისპირეთის ყველა გლეხმა. შეიქმნა აფხაზობა (ადრეული ფეოდალიზმი). „ქართულ“ ბატონყმობაში სულამონუთული გლეხობა არა მარტო ზღვისპირეთისა მიეტანა აფხაზობას, არამედ აფხაზეთი ყველა ბატონყმობის წინააღმდეგ მებრძოლი ქართველი გლეხის თავშესაფარი გახდა და შეიქმნა ახალი აფხაზეთი“ (ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, 1990, გვ. 609-710).

როგორც ზემოთ მოყვანილიდან ჩანს, აფხაზეთში მრავლად გადადიოდნენ ქართველი გლეხები და აფხაზეთად ეწერებოდნენ. როგორც ცნობილია, აფხაზეთის სამთავროს ტერიტორიების გაფართოებასა და სამეგრელოს (ოდიშის) მიწების ანექსიის დროს აფხაზეთის მთავრის ხელქვეშ აღმოჩნდა ქართველებით დასახლებული ვრცელი მიწები, მათი სრულიად გააფხაზება ვერ მოასწრეს, მალე ეს ტერიტორიები რუსეთის ხელქვეშ შევიდა. რუსთა წინააღმდეგ აჯანყებაში მონაწილეობა არ მიიღეს სამურზაყანოელმა (ოდიშელმა) ქართველებმა და ისინი არ გააყვინენ თურქეთში გადასახლებულ მუჰაჯირებს. „1877-1878 რუსეთ-თურქეთის ომის წლებში, სამშობლო არ დაუტოვებია სულ 19.273 აფხაზი ეროვნების ადამიანს. რაც შეეხება 24.461 სამურზაყანოელს, მათგან მამა-პაპური მიწა-წყალი არ მიუტოვებია არც ერთ ადამიანს, რაც ნათლად ადასტურებს მათ, როგორც ეროვნულ, ასევე სარწმუნოებრივ (ქართულ ქრისტიანულ) კუთვნილებას (ს. ლეკიშვილი, ქართველთა ბრძოლა? გაზ. „სახ. განათლ.“, 15.II.90).

რუსეთ-თურქეთის ომის შემდეგ, როცა აფხაზეთმა ანტირუსული პოზიცია დაიჭირეს, რუსეთი აღარ ენდობოდა მათ და ამიტომაც ჯარში არ მიჰყავდა. ჯარში სამსახური კი საშინელი ბეგარა იყო საქართველოს (სამეგრელოს) მოსახლეობისათვის, აფხაზეთს თავს აფარებდნენ და აფხაზეთად აცხადებდნენ თავს წვევამდელები: „ეთნიკური მეტამორფოზის გზით ბატონობის უღლის თავიდან აცილება, აგრეთვე ჯარში სამსახურიდან თავის არიდება, რადგან მეფის მთავრობას აფხაზეთი ჯარში არ მიჰყავდა და სხვ. - აფხაზეთში მცხოვრები ქართველების ნაწილი გააფხაზდა“ (ა. თოთაძე, სიკეთის საწყაული, 18.VII.1989).

ამით ყოფილა გამოწვეული ის, რომ 1926 წელს თითქმის ყოველი მეექვსე აფხაზი მშობლიურ ენად ქართულს თვლიდა (იქვე).

ჩვენი თანამედროვე დამკვირვებელი წერს: „თითქმის არ არსებობს ქართული გვარი, რომელიც აფხაზად არ იყოს ჩაწერილი“ (დ. ქებურია, მეტის მოთმენა შეუძლებელია, გაზ. „ახ. ივერიელი“, 4.XII.90 - I). ამასვე აღნიშნავენ სხვა დამკვირვებლებიც: გაზ. „სოფლ. ცხოვრება“, ვ. ზვისტანი და ჯ. გაბელია - (II), მ. ჩაჩუა, გაზ. „ლ. ს.“, 28.VI.89. - (III), ჯ. კვიციანი, გაზ. „ს.ც.“, 21.VI.89. - (IV), გ. ყორანაშვილი, გაზ. „თბილისი“, 7.VIII.89. - (V), ვ. ქირია და სხვები, ახ. კომ., 25.I.90. - (VI), ნ. ეთერია, „ლ.ს.“, 2.II.90. - (VII), გაზ. „ახ.კომ.“, 29.VII.89. - (VIII), გაზ. „ლ.ს.“, 1.XII.89. - (IX) და სხვანი.

გააფხაზებულან შემდეგი გვარების მატარებელნი:

1. აბაშიძე - (VIII, IX)
2. ახვლედიანი - (IX)
3. ბარათელია - (II)
4. ბოკუჩავა - (VI)
5. ბებია - (I, VI)
6. გულია - (IX)
7. გვარამია - (VII)
8. გოგუა - (IX, I, VII)
9. გურგულია - (III)
10. დარასელია - (VI)
11. თაყიაშვილი - (V)
12. კარანაძე - (III)
13. კუპატაძე - (IX)
14. კობახია - (VII)
15. ლორთქიფანიძე - (V)
16. ლომია - (III)
17. ლალიძე - (III)
18. მახარაძე - (V)
19. მარშანია - (III)
20. მელაძე - (I)
21. ნაჭყებია - (IV)
22. ნოღია - (IX)
23. ნოზაძე - (VII)
24. რეხვიაშვილი - (VI)
25. სიჭინავა - (VI)
26. ჩხაიძე - (VI)
27. ჭავჭავაძე - (VI)
28. ჭავჭავანიძე - (VIII)
29. ჭანკვეტაძე - (VII)
30. ჭკადუა - (VII)
31. წერეთელი - (IX, III, I)

32. ძოწენიძე - (III)

და სხვანი.

გააფხაზების სურათს კარგად აღწერს ზოგიერთი ამონაწერი: მაგალითა, ვინმე ნაჭყებიები (აფხაზეთში მცხოვრებნი) აფხაზებად იმიტომ ითვლებიან, რომ ქართული არ იციან, თუმცა კი ქართული წარმოშობისანი არიან: „ესენი წარმოშობით ქართველები არიან, მაგრამ ფაქტობრივად აფხაზები არიან, ქართული არ იციან“ (IV).

ბარათელიას გვარს გვარმწარმოებელი ორმაგი ქართული სუფიქსი აქვს - „ელ“ და „ია“. გვარის წარმოშობა აშკარად ქართულია.

აფხაზი ჭავჭავანიძე ამბობს: „ჩემი გვარი ორასი წელია, რაც აფხაზეთში ცხოვრობს“ (VIII). არა მარტო ამჟამად, XX ს. მიწურულს, არამედ თითქმის ასი წლის წინათაც ასევე აფხაზეთის მოსახლეობის „დიდი ნაწილი“ აღიარებდა თავის ქართულ წარმოშობას, როგორც ამას მიუთითებენ 1870 წლის მიმართვაში აფხაზი თავად-აზნაურები: «Большая часть жителей признает свое мингрельское или Грузинское происхождение и сохранили даже свои Грузинские и мингрельские фамилии», (გაზ. Докладная записка. „სახ. გან.“, 20.VI,90). განსაკუთრებით უნდა ითქვას აფხაზეთის მთავარ შერვაშიძეთა გვარის შესახებ. აფხაზეთის მთავრები ითვლებოდნენ აფხაზი ხალხისა და მისი სახელმწიფოებრივი წარმონაქმნის მეთაურებად. ცხადია, აფხაზთა მთავრები აფხაზები უნდა ყოფილიყვნენ ეთნიკურადაც, მაგრამ არა. თვით აფხაზები წერენ ამ თითქმის ასიოდე წლის წინათ - «Во главе своего Абхазского народа стоит владетель Абхазии и фамилии старинного Грузинского рода Шарвашидзе. Владетель как и все грузинские мтавари, сделавшиеся после разделения Царства самостоятельными, соединял в своих руках верхнюю политическую и гражданскую власть над всем Абхазским народом» (там же, стр. 11).

ნ. ბერძენიშვილიც წერს, რომ შერვაშიძეებს აფხაზები ქართველებს ეძახდნენ. „...დამახასიათებელია ამ მხრივ ის გარემოება, რომ შერვაშიძეებს გვიან თვით აფხაზები ქართველებს ეძახდნენ, ჩანს, ამიტომ ესენი ძველ ქართულ ტრადიციებს მისდევდნენ, ამასთან დაკავშირებით აღსანიშნავია, რომ XVIII-XIX საუკუნეებშიც აფხაზთა გაბატონებული წრეების სამწერლობო ენა ქართული იყო.“ (ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტ. საკითხები, გვ. 616).

მოდწეულია თვით აფხაზების სამთავრობო სახლის უკანასკნელი მემკვიდრის გიორგი შერვაშიძის ჩანაწერები, საიდანაც ჩანს, რომ მას თავისი თავი ქართველად მიაჩნია. აღსანიშნავია, რომ არა მარტო შერვაშიძეთა ცნობილი საგვარეულო, არამედ აფხაზეთის მაღალ ფენას საერთოდ უდიდესი კავშირი ჰქონდა ქართულ ეთნოსთან, კულტურასთან, თუ არას ვიტყვი მათი ქართული გვარების შესახებ. საერთოდ, მთიდან ჩამოსულ წარმართ ჩერქეზ-ადილებზე დიდი გავლენა მოუხდენია დამხვდურ ქართულ-მეგრულ მოსახლეობას, ანუ აფხაზეთის აბორიგენებს. ამის გამო აფხაზმა ხალხმა «...до последнего времени сохранил у себя древнейшие грузинские обычаи» (Докладная записка, там же, стр. 11).

ნ. ბერძენიშვილი სწერს: „...ეს ფაქტი იმის მოწმობაა, რომ ამ დროს აფხაზი ფეოდალის სახლი „ქართულია“ და ეს ასეა არა მარტო მხოლოდ ქრისტიანობის თვალსაზრისით, არამედ საერთო კულტურის თვალსაზრისით (აფხაზი ქალი აფხაზეთში გაზრდილი სახელგანთქმულია, თავი მოაქვს იმ „ზრდილობით“, რაც საქართველოსთვის დამახასიათებელია, თავი მოაქვს ვეფხისტყაოსნის კულტურის მატარებლობით. აფხაზეთის მთავრის სასახლე ვეფხისტყაოსნის კულტურის კერაა: ქართული ფეოდალური კლასიკური „ზრდილობა“ სუფევს აფხაზი მთავრის სასახლეში) და შუასაუკუნეების აფხაზეთში არ არსებობდა ფეოდალური კულტურა გარდა ქართულისა, გარდა ვეფხისტყაოსნის კულტურისა... (გაიხსენე ალექსანდრე შერვაშიძის პროტესტი: Я не абхазский а грузинский князь...., ლამბერტიმ კარგად იცის აფხაზთა მასების განსხვავებულობა მეგრული მასებისაგან, აფხაზების პრიმიტიულობა, ენის სხვაობა, ყოფა-ცხოვრების სხვაობა... აფხაზთა მთიელების ჩამოწოლა, ე.ი. ადრეფეოდალური ურთიერთობის აღდგენა“ (დასახ. ნაშრ. 611). როგორც აღინიშნა, ჩამოწოლის შემდეგ აფხაზეთის აბორიგენული, ე.ი. ქართული მოსახლეობა აფსუად იქცა ე.ი. თანამედროვე ტერმინოლოგიით - გააფხაზდა, თუმცა კი ქართულ კულტურას მთლიანად ვერ მოსწყდა. გააფხაზების სოციალურ მიზეზთა შესახებ ნ. ბერძენიშვილი წერდა: „აფხაზეთში გაბატონებული ახალი ყოფა, რომ სასურველი იყო ფეოდალურ უღელში ჩაბმული საზოგადოებისათვის, კარგად ჩანს იქიდან, რომ XIX საუკუნეში სამეგრელოს მოსახლეობა მნიშვნელოვანი რაოდენობით გადადის აფხაზეთში და იქ „აფხაზდება“ მხოლოდ იმიტომ, რომ ეს მათ სოციალურ თავისუფლებას ანიჭებდა“ (იქვე, გვ. 616). ცნობილია, რომ აფხაზეთის სამთავროს წარმოქმნამდე (XVII ს.) ტერიტორია მთელი შავიზღვისპირეთისა ვიდრე ჯიქეთამდე შედიოდა სამეგრელოს სამთავროში, ჯიქ-აფსარ-ჩერქეზების შემოსევების შემდეგ „დადიანები

ჯერ იძულებულნი იყვნენ გადმოეწიათ თავისი საზღვარი (ჯიქეთიდან) ანაკოფიამდე ამ ორი საუკუნის წინათ, ეხლა კი გადმოიტანეს ლალიძგაზეო“, – წერდა დიუბუა თავის მოგზაურობაში“ (ს. ჯანაშია, IV, 1988, გვ. 281 &

მთიელი ტომის შემოსვლა, ჩანს, ხდებოდა აფხაზთა მთავრისა და აფხაზეთის თავადაზნაურთა თანხმობითაც, რადგანაც აფხაზეთის სამთავროს თითქმის წარმოქმნისთანავე დაიწყო უსასტიკესი და გაუთავებელი ომები სამეგრელოს სამთავროსთან, რომლებშიც ყოველთვის იმარჯვებდა დადიანი. აფხაზეთის მხარეს ესაჭიროებოდა ლაშქარი, მებრძოლები, ხოლო ჩერქეზები სწორედ მებრძოლები იყვნენ, თანაც შესანიშნავი.

ჩერქეზთა ჩამოსახლებას არ შეეძლო მთლიანად შეეცვალა სახე აფხაზეთის ეთნოსისათვის, აქ მრავლად დარჩნენ ადგილობრივი ქართველები, თუმცა მრავალი ჩერქეზული ელემენტი შეითვისეს. ქართული სახე შერჩა აფხაზეთის თავად-აზნაურთა ძირითად ნაწილს, პირველ რიგში, ეს იყო მათი ქრისტიანობა, ქართული გვარები, ქართული ენის ცოდნა და რაც მთავარია, თავიანთი თავის მიკუთვნება ქართული კულტურისა და ეთნოსისადმი. ამის დამამტკიცებელი მაგალითის მოტანამდე უნდა ითქვას, რომ, მართალია, ჩერქეზ-აფხაზებს უჭირდათ თავიანთი თავადების გრძელი ქართული გვარების წარმოთქმა და თავიანთი ენის ბუნების შესაბამისად მათ ამოკლებდნენ, მაგრამ თავად-აზნაურებმა ბოლომდე შემოინახეს თავიანთი ქართული გვარები: შერვაშიძე (აფხაზურად შემოკლებული – ჩაჩბა), მარშანია, ანჩაბაძე (აჩბა), ემხუარი (ემხაა), ჩხოტუა, მარღანია და სხვა. თავადობის ინსტიტუტის ქართველობას აფხაზეთში ადასტურებს ისიც, რომ აფხაზურად (აფხარულად) თავადს – ათუად – ქართული სიტყვა ერქვა. არა მარტო თავად-აზნაურობას, არამედ აფხაზეთის წარჩინებულებსაც დიდხანს შეუნარჩუნებიათ ქართული ენის ცოდნა. ვახუშტი წერდა თავის დროის აფხაზების შესახებ: „ენა საკუთარი თვისი აქვთ, არამედ უწყიან წარჩინებულთა ქართული“ (ქ.ც., IV, გვ. 786).

როგორც ჩანს, აფხაზეთის თავად-აზნაურობა სულ ბოლო დრომდე (ე.ი. რევოლუციის მიერ მათ განადგურებამდე) თავიანთ თავს ქართველებად მიიჩნევდა. ასეთი იყო, მაგალითად, აფხაზეთის უკანასკნელი მთავრის ძე – გიორგი შერვაშიძე. არ შეიძლება ის მივიჩნიოთ გამონაკლისად, რადგანაც იგი იყო მთავრის ძე და იცოდა, თუ რა საპასუხისმგებლო იყო მისი ყოველი გამოსვლა, სიტყვა თუ საქმე. ფაქტიურად ის გამოხატავდა თავის სამთავრო ოჯახში დაცულ საუკუნოვან ტრადიციებს და აგრეთვე აფხაზეთის წარჩინებულთა იდეებსაც. გიორგი შერვაშიძე საქართველოს „ჩვენს სამშობლოს“ უწოდებს (ს. ჯანაშია, VI, გვ. 18). ქართულ ენას უწოდებს „სამშობლო ენას“ (იქვე, გვ. 20), „ჩვენს ენას“ (გვ. 21), „ქართულ მუსიკალურ ენას“ (გვ. 19). ქართულ კულტურას უწოდებს „ჩვენს კულტურას“ (გვ. 19). ის ზრუნავს „ივერთა დაკუწული ხალხის“ ერთობისათვის, „უკუღმართად დატრიალებული ერის არსება“ მისი ზრუნვის საგანია. „ეკამათება იმათ, ვინც ეწინააღმდეგება საქართველოს ავტონომიის იდეას, „ბრწყინვალე მზეს ერის განთავისუფლებისა, გამოცოცხლების“. ეს შეგნება არის გიორგის მოქალაქეობრივი პიროვნების საძირკველი“ (იქვე, გვ. 19).

მსგავსი იდეები გააჩნდათ აფხაზეთის წარჩინებულებსაც. სწორედ ამიტომ იცოდნენ მათ ქართული ენა, ჰქონდათ ქართული გვარები, უფრო მეტიც, მათ არა თუ იცოდნენ ქართული ენა, არამედ სწორედ ქართული ენა იყო მათი მშობლიური ენა – დედა ენა. ისინი დედის ძუძუსთან ერთად ითვისებდნენ ქართულ ენას, თვით ჩვენს საუკუნეშიც კი აფხაზი თავადაზნაურობის ოჯახებში ბავშვი დედას ქართულად მიმართავდა – „დედა“. „რუსი მკვლევარი სელეზნევი, რომელიც 1841 წ. იყო აფხაზეთში, წერს, რომ ამ წრის წარმომადგენელმა ბევრმა იცის ქართული და ოსმალური წერა-კითხვა“ (ეპისკოპოსი ანანია ჯაფარიძე, თამარ დედოფლის ვაჟის სახელი, ჯვარი ვაზისა, №4, 1989, გვ. 47).

შერვაშიძეთა მსგავსად ქართული კულტურის მატარებელნი იყვნენ აფხაზი თავადი ჩხოტუებიც. გ. შერვაშიძისა და ჩხოტუას შესახებ წერს ს. ჯანაშია: Оба они были воспитаны на почве древнегрузинской культуры, с которой были прекрасно знакомы. Оба сотрудничали в газете «Дроеба» (იქვე, გვ. 80).

აფხაზეთის სამთავროში მთიელების ჩამოსახლებისა და გამარჯვების შემდეგ, ისინი განუწყვეტლივ ესხმოდნენ თავს ქართულ მოსახლეობას, მრავალ ქართველს ატყვევებდნენ და იმონებდნენ ამ სიტყვის პირდაპირი მნიშვნელობით, საგლეხო რეფორმის დროს აფხაზეთში მონებიც ჰყავდათ: «...образовался особый класс бесправных рабов... в Абхазии под общим названием – Агырва» (Докладная записка, там же, ст. 12). ავირვა მონათა კლასის საერთო სახელი იყო, ეს კლასი დიფერენცირებული იყო. საერთო სახელი აღნიშნული სიტყვა იყო, მაგრამ აგრივა, ანუ ავირუა – მეგრელებს ეწოდებოდა აფხაზურად, ასეთივე მონა-მსახური იყო „აგური“ ანუ გურული.

«...Агырва, Обыкновенно военнопленные, если не выкупились своими родными, обращались в рабство и тогда они оставаясь холостыми, перепродаваясь из рук

в руки, служили разменной монетой и носили название ахашвала (в переводе на русский язык значит одна голова холостая)» (там же, ст. 12).

აფხაზეთში სულ გლეხთა ოთხი კატეგორია ყოფილა, მათ შორის ახლიუ და ახაშვალა, – ქართული (მეგრელი, გურული) დატყვევებული მასა, აქედანაც ჩანს, თუ რაოდენობის ქართველობა აფხაზდებოდა. „ახლიუ. ტერმინი ახლიუ ნიშნავს „საჭმლის მომზადებელს“ (მოსამსახურეს)... ახლიუს ზოგჯერ უწოდებენ „აგირუს“ (მეგრელი) ან კიდევ „აგურს“ (გურული)... ახაშვალა, ანუ ათვი მწარმოებელი კლასის ყველაზე დაბალი კატეგორია იყო“ (საქ. ისტ. ნარკვ., IV, გვ. 200).

მიუხედავად იმისა, რომ აფხაზეთში XVI ს. შემდეგ სხვადასხვა ჩერქეზული წარმოშობის ე.ი. არაქართული ტომი ჩასახლდა, მათზე დამხვდური ქართული მოსახლეობის გავლენა ძალზე დიდი იყო. დროთა განმავლობაში ქართული სახელმწიფო შეძლებდა ამ ხალხის მოქცევას ქართველი ხალხის კულტურის წრეში, რომ არა რუსეთის იმპერიის მიერ საქართველოს ანექსია. მრავალი ქართული სიტყვა, ადათი, წესჩვეულება, მიწათმოქმედების კულტურა და სხვა შეითვისეს მოსულმა მთიელებმა ქართველი აბორიგენებისაგან. სწორედ ამიტომ წერდნენ აფხაზი თავადები რუსეთის ხელისუფალს: «...как в древние времена, так и теперь жилища, одежда, пища, земледельческие орудия, способы ведения сельского хозяйства в Абхазии совершенно те же как и в Мингрелии, большая часть местностей носит грузинские названия, большая часть жителей, признает свое мингрельское или грузинское происхождение и сохранили даже свои грузинские и мингрельские фамилии. Одно только может дать повод считать Абхазию отдельно от Грузии . Это язык, но и в нем мы находим на половину слов мингрельских и грузинских, правда часто сильно измененных, но не представляющих особого затруднения в отыскании первоначального корня мингрельского или грузинского» (Докл. Записка, ст. 11).

მაგალითად, აფხაზური სიტყვა აშნაკშუა – შინაყმა, აკაშბაშ – კამერები, აჯამი – ჯამი, „ჭყონდარ“ – ეპისკოპოსი (ჭყონდიდელი), ასაკუმალ – საკმელი, აბერ – ბერი, ასაკრიალ – სარეკელი (ზარი), აჯარ – ჯვარი (ა.ბაქრაძე) და სხვა მსგავსნი, ასევე მსგავსადვე შეიცვალა ქართული ტოპონიმები. მაგალითად, „ცხელკარი“ – ქართული ტოპონიმი აფხაზეთში ასე შეუცვლიათ აფხაზური ენის ბუნების შესაბამისად „აკკარ“ (ე.ი. სიტყვა შეუმოკლებიათ), ტოპონიმი „სათამაშო“ – „ტამიშად“ და ა.შ. ყოველივე ზემოთ ჩამოვლილის გამო ახალ აფხაზ ხალხსაც კი აფხაზი თავადები „ქართულ ოჯახში შემავლად“ მიიჩნევდნენ და რუსებისაგან ითხოვდნენ. «Мы смеем надеяться, что в применении к Абхазии и Самурзакано крестьянской реформы мы не будем исключены из общей семьи Грузинских народов к которой принадлежали» (там же, ст. 12).

ქართველი და აფხაზი ხალხები მოძებნიდნენ ურთიერთსიყვარულისათვის საერთო ფესვებს, რომ არა უცხო ძალის მიერ შექმნილი დაბრკოლებები, როგორც შუა საუკუნეებში ისე მის შემდგომ. ეს წიგნი დაიწერა 1992 წლამდე. ამჟამად ჩვენი უბედურების გამო საქართველომ დაკარგა აფხაზეთი, იქ, აფხაზეთში ჩარჩა ათი ათასობით ქართველი, ქალი და ბავშვი, მოხუცი და ახალგაზრდა, მათთვის ერთადერთ გზას გადარჩენისა წარმოადგენს თავიანთი ქართველობის უარყოფა და აფხაზეთად თავის გამოცხადება, ამიტომაც ქართველების გააფხაზების პროცესი დღეს-დღეობით კიდევ უფრო გამძაფრებულია და გაღრმავებული. სამწუხაროდ, ესაა ფაქტი.

დასასრული